www.jgk.imamreza.ac.ir

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱٤، شماره ۵۳، زمستان ۱٤۰۲

ISC | MSRT | ICI

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱ شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

سیر دگرگونی کالبدی خیابان تاریخی مشهد در دورهٔ پهلوی اول

محمدصادق توسلی رجایی (الف)، محمد غلامعلی فلاح (ب) *

الف) دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد، گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (ms.tavasoli91@gmail.com)

ب) استادیار، گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۱

شماره صفحات: ٦٨-۴۳

واژگان کلیدی:

خیابان مشهد، بالاخیابان، پایین‌خیابان، دورهٔ پهلوی اول

استناد به مقاله:

توسلی رجایی، محمدصادق؛ غلامعلی فلاح، محمد. (١٤٠٢). «سیر دگرگونی کالبدی خیابان تاریخی مشهد در دورهٔ پهلوی اول». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ١٤ (٥٣)، ٦٨-٤٣.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

چکیده

خیابان مشهد (شامل دو پارهٔ بالاخیابان و پایین‌خیابان) یکی از کهن‌ترین خیابان‌های شهری ایران است که از روزگار صفویان و در پی اقدامات شاه‌عباس در شهر مشهد پدید آمد. این خیابان در سال‌های پس از روزگار صفویان به‌مرور تغییراتی یافت، اما از پی تلاش برای مدرن‌سازی شهرها و همخوان کردن آن‌ها با نیازهای عصر جدید در دورهٔ پهلوی اول بود که روند دگرگونی این خیابان شتاب بیشتری یافت و بسیاری از کیفیات تاریخی آن از دست رفت. مقالهٔ حاضر تلاشی است برای بازنمایی مسیر دگرگونی کالبدی خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول. این پژوهش در شمار پژوهش‌های تاریخی و مهم‌ترین منبع آن اسناد تاریخی و منابع مکتوب است. از این‌رو، پژوهش حاضر با ترکیب روش‌های توصیفی و تفسیری، ذیل راهبرد تاریخی سامان یافته است. همچنین ابزار اصلی در این تحقیق سندپژوهی و مطالعهٔ کتابخانه‌ای است. این تحقیق نشان می‌دهد که تحولات کالبدی خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول قابل‌تقسیم به برهه‌هایی زمانی و قلمروهایی مکانی است. در نیمهٔ نخست پهلوی اول شتاب نوسازی کالبدی زیاد و گسترهٔ آن وسیع، اما کمابیش به همان شیوهٔ گذشته بود و در نیمهٔ دوم با تثبیت صورت عمومی جداره‌های خیابان شاهد نوسازی خیابان با مصالح و روش‌های روزآمد هستیم. در برههٔ نخست برنامهٔ نوسازی ثلث شرقی بالاخیابان همگام با پایین‌خیابان پیش می‌رفت، اما در برههٔ دوم سرعت توسعهٔ ثلث شرقی و میانی بالاخیابان فزونی یافت. ثلث غربی بالاخیابان نیز که بیشترین فاصله را از حرم رضوی و مرکز شهر داشت، در آخر صف تحولات کالبدی ایستاد.

DOI: https://doi.org/10.22034/JGK.2023.375628.1092
URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_192410.html

نویسنده مسئول مکاتبات: (g_mohammad@sbu.ac.ir)

مقدمه

مشهد در زمرۀ معدود شهرهایی بود که در دوران پیشامدرن و به دنبال اقدامات عمرانی شاه‌عباس صفوی در سدۀ یازدهم هجری واجد خیابانی بزرگ و سراسری شد. خیابان مشهد[۱] سراسر قطر بزرگ حصار شهر را می‌پیمود و دو پارۀ بالایی و پایینی معروف به بالاخیابان و پایین‌خیابان داشت. این دو پاره را حرم رضوی در میان شهر از هم متمایز و جدا می‌کرد و درعین‌حال به هم می‌پیوست. سوی دیگر هر پاره از خیابان دروازه‌ای بود هم‌نام با همان پاره از خیابان: دروازه‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان. خیابان مشهد که یگانه خیابان شهر و ستون فقرات اصلی آن محسوب می‌شد، در طول دو سده پس از سقوط صفویه به زوال افتاد تا آن‌که با برنامه‌های شهرسازی دورۀ پهلوی اول نقطۀ عطفی در تاریخ آن پدید آمد و در طی حدود دو دهه صورتی تازه یافت. با وجود اهمیت این خیابان، در جایگاه یکی از کهن‌ترین خیابان‌های زنده در تاریخ شهرهای ایران، پژوهشگران به تاریخ این خیابان و سیر دگرگونی آن از مرحلۀ پیدایی تا روزگار معاصر توجهی نداشته‌اند. از این‌رو، پژوهش حاضر به بخشی از تاریخ این خیابان در دورۀ پهلوی اول، اختصاص‌یافته و سیر دگرگونی کالبدی آن را در دورۀ یادشده روایت می‌کند. اهمیت این بازۀ زمانی از آن روست که بسیاری از تغییرات اساسی کالبدی در تاریخ این خیابان در همین دوره صورت پذیرفته است (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸٦، ۵۱؛ رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۲۵٦-۲۵۷؛ کیانی، ۱۳۹۳: ۲۰۳-۲۰۱؛ Sauer, 1937: 73; Lockhart, 1960: 39). در این تحقیق با طرح این پرسش که سیر دگرگونی کالبدی خیابان مشهد در طول دورۀ پهلوی اول چگونه بود؟ تلاش شده است گزارشی مبسوط و دقیق از تغییرات کالبدی خیابان در طی دورۀ پهلوی اول عرضه و از این طریق روشن شود که چگونه این خیابان از صورت کهن خود فاصله گرفت و درنتیجۀ دگرگونی‌هایش، در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ شهر در ایران از حیث تحولات شهری، به‌صورت کنونی نزدیک شد.

پیشینه پژوهش

پیشینۀ این تحقیق را می‌توان به دو دستۀ تقسیم کرد: نخست پژوهش‌هایی که مستقیماً به موضوع خیابان مشهد پرداخته‌اند و دوم پژوهش‌هایی که به‌طور غیرمستقیم با موضوع تحقیق مرتبط است. دستۀ نخست را نیز می‌توان در دو گروه پژوهش‌های تاریخی و پژوهش‌های غیرتاریخی جای داد.

سیدی در مقالۀ «خیابان و آب خیابان مشهد» و حقیقت‌بین و همکاران، در مقالۀ «بررسی تاریخی خیابان –چهارباغ- شهر مشهد در عصر صفویه»، به‌طور مستقیم به بررسی تاریخی خیابان مشهد پرداخته‌اند. سیدی بر نهر خیابان متمرکز است و صرفاً توضیحی مجمل از مسیر شکل‌گیری خیابان و نهر خیابان مشهد از دورۀ صفویه تا بسته شدن روی نهر در دورۀ پهلوی دوم عرضه می‌کند. تحقیق حقیقت‌بین و همکاران نیز به توصیف و مقایسۀ خیابان مشهد با خیابان چهارباغ اصفهان در دورۀ صفوی محدود است و به لحاظ منابع نیز بیشتر بر سفرنامه‌های دورۀ قاجاریه متکی است. در این تحقیق با وجود تلاش برای نزدیک‌تر شدن به توصیفی عینی

۱. خیابان نام یکی از محلات شهر کهن هرات بود که بعدها گذری معتبر در آن شکل گرفت. این گذر معتبر نامش را از محلۀ خیابان هرات گرفت به «خیابان» مشهور شد. از دورۀ صفویه این نام به معابر سرسبز و فراخی اطلاق می‌شد که به خط مستقیم در حاشیه یا داخل شهر احداث می‌کردند (متینی، ۱۳٦۱: ۷۰-۵۸). تنها خیابان شهر مشهد تا پیش از خیابان‌کشی‌های رضاشاه همان خیابانی بود که شاه‌عباس احداث کرد و بقیۀ شهر در راسته‌های نه‌چندان عریض یا کوچه‌های پرپیچ‌وخم خلاصه می‌شد (بقیعی، ۱۳۷۳: ٦۱؛ زنگنه، ۱۳۷۵: ۱٦٦). از این‌رو، در منابع درجه اول تاریخی برای نامیدن آنگاه از لفظ خیابان به‌تنهایی و بی‌هیچ اضافه‌ای استفاده شده است (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵؛ بی‌نا، ۱۳۷۹: ۲۲). ترکیب خیابان مشهد در مواردی نیز به‌صراحت در منابع تاریخی آمده است (سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۹۸/۴)، اما ازآنجاکه خیابان مشهد خیابانی منفصل و دو پاره به‌شمار می‌رفت پربسامدترین عنوان به‌کاررفته برای آن «خیابان علیا و سفلی» یا برگردان فارسی آن به‌صورت توأمان یا جداگانه است (ساکماق، ۲۳۰۱٦: ۲-۱). بااین‌حال، با وجود هویت نسبتاً مستقل دو پارۀ خیابان مشهد در همۀ گزارش‌های تاریخی طبقه‌بندی آن‌ها به‌عنوان یک خیابان واحد تأیید شده است (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲۳۸). دانشوران معاصر تاریخ مشهد با اشراف به این وحدت تاریخی در تألیفات خود عنوان خیابان مشهد را به‌صورت گسترده به‌کاربرده‌اند (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۵-٦۵). این عنوان علاوه بر وجه تاریخی ازنظر ادبی نیز صحیح است، چراکه مشهد همچون هرات و قزوین اضافۀ توضیحی خیابان محسوب می‌شود.

از وضعیت تاریخی خیابان، نتوانسته‌اند توصیف خود را بر منابع درجه اول کافی و تحلیل‌های جامع بنیان نهند. پایان‌نامهٔ «تبیین معیارهای کالبدی مسیر گردشگری. فرهنگی بناهای تاریخی محلهٔ پایین‌خیابان مشهد» از عزتیان سرابی و مقالات «بررسی تزیینات جداره‌های ارزشمند تاریخی با هدف الگویابی برای تداوم تزیینات معماری ایرانی-اسلامی در بدنه‌های شهری (مطالعات موردی راستهٔ بالاخیابان مشهد)» و «خوانش منظر خیابان، بالاخیابان و پایین‌خیابان شهر مشهد به‌مثابهٔ آستانهٔ تشرف به حرم رضوی(ع)» به ترتیب از عفیفی و همکاران و حسین‌زاده و همکاران از منظری غیرتاریخی به خیابان مشهد نگریسته‌اند. تحقیق نخست با رویکرد توسعهٔ گردشگری مذهبی در بافت تاریخی نوشته‌شده و با وجود ادعای نویسنده دربارهٔ تفسیری-تاریخی بودن تحقیق، از ابزارهایی همچون پرسشنامه و نمونه‌گیری بهره برده است. مباحث مربوط به تاریخ شهر و خیابان مشهد تنها در مقدمهٔ تحقیق آمده است که آن‌هم به سبب رونوشت مستقیم و ارجاع نامناسب فاقد ارزش علمی است. عفیفی و همکاران در بررسی تزیینات جدارهٔ بالاخیابان به تحلیل صوری بناهای منتخب از طریق برداشت میدانی پرداخته‌اند، اما به سبب ضعف مطالعات تاریخی آن‌ها را به دورهٔ قاجاریه نسبت داده‌اند. مقالهٔ حسین‌زاده و همکاران که به بررسی خیابان مشهد از حیث منظر شهری در ادوار مختلف تاریخی پرداخته است نیز در بررسی سیر مداخلات در خیابان تا پایان دورهٔ پهلوی دچار مشکلاتی مهم در پرداخت محتوا، اعتبار منابع و انسجام رویکرد تحقیق است.

دستهٔ دوم شامل پژوهش‌هایی در مقیاس ساختار و بافت شهری است. نجیب کازرکار و همکاران در مقالهٔ «سیر دگرگونی ویژگی‌های کالبدی معماری و شهرسازی بافت قدیم مشهد در دوران تیموری و صفوی» تأثیرات مکتب شهرسازی صفوی در تغییر استخوان‌بندی بافت شهر مشهد را بررسی نموده و نتیجه گرفته‌اند همگام با دگرگونی استخوان‌بندی شهر محور توسعه و آبادانی شهر از بازار به خیابان منتقل شده است. این تحقیق رابطهٔ ساختاری خیابان مشهد با شهر را تا پیش از تحولات دورهٔ پهلوی بیشتر با اتکا به منابع درجه دوم شرح داده است. لطیفی و همکاران در مقالهٔ «بررسی انگاره‌های نوگرایی شهری و نمودهای آن در شهر مشهد در دوره پهلوی اول» و نجیب کازرکار و همکاران در مقالهٔ «آسیب‌شناسی مداخله‌های کالبدی صورت گرفته در بافت قدیم مشهد» به بررسی تحولات شهر در دورهٔ پهلوی و ازجمله محدودهٔ مکانی پژوهش حاضر در مقیاس برنامه‌ریزی شهری پرداخته‌اند. پژوهش‌های یادشده علاوه بر عدم بهره‌گیری از منابع درجه اول و تکرار گزاره‌های کلی و نه‌چندان معتبر، به سبب مقیاس کلان موضوع از پرداختن به جزییات اقدامات کالبدی نیز بازمانده‌اند.

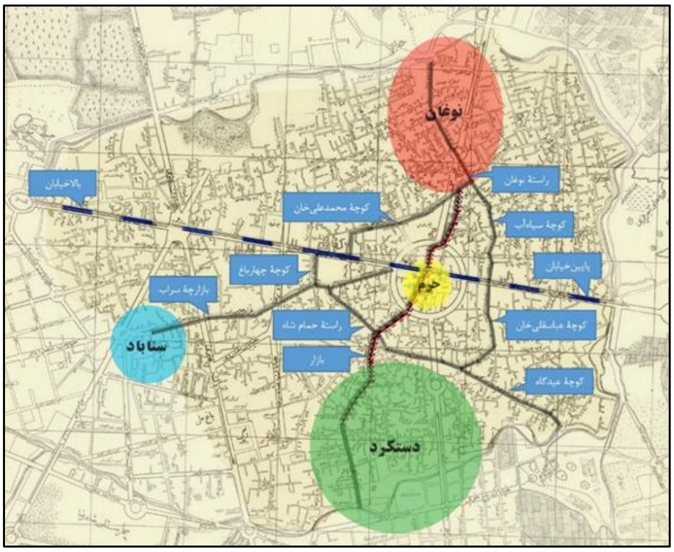
روش پژوهش

این پژوهش در شمار تحقیق‌های تاریخی و در پی شناخت دگرگونی‌های کالبدی خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول است. مهم‌ترین منابع آن برای نیل به این هدف اسناد تاریخی و منابع مکتوب است. از این‌رو، پژوهش حاضر با ترکیب روش‌های توصیفی و تفسیری، ذیل راهبرد تاریخی سامان یافته است. همچنین ابزار اصلی در این تحقیق سندپژوهی و مطالعهٔ کتابخانه‌ای است. تحقیق‌های تاریخی متکی بر «تفسیر» به‌پیش می‌رود؛ تفسیر «اسناد و مدارک» در جهت فهم آنچه در گذشته رخ داده است. از این‌رو، این دست از تحقیق‌ها در پی گردآوری بیشینهٔ شواهد ممکن دربارهٔ پدیده‌های انسانی گذشته، ساماندهی و ارزیابی شواهد و درنهایت بهره بردن از آن شواهد در ساختن روایتی کل‌نگرانه و عقلایی از پدیده‌های انسانی گذشته است (ونگ، ۱۳۸۳: ۶۸). با این توضیح، پیداست که راهبرد اساسی تحقیق‌های تاریخی استدلال منطقی و از ابزارهای عمدهٔ آن مطالعهٔ کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی است. همچنین مهم‌ترین نظم در روایت‌های تاریخی که همواره به نحوی با زمان گذشته سروکار دارد، «ترتیب زمانی» است. با نشاندن پدیده‌های انسانی گذشته بر محور زمان، کیفیت تغییرات و دگرگونی‌های آن‌ها در کانون توجه قرار می‌گیرد. در این پژوهش نیز با تکیه‌بر مبانی نظری عام تحقیق‌های تاریخی، سیر دگرگونی کالبدی خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول در کانون توجه قرارگرفته است. از این‌رو، با جستجوی اسناد و منابع تاریخی و تفسیر آن‌ها کوشیده شده روایتی منسجم از آنچه در طول دورهٔ پهلوی اول بر کالبد خیابان مشهد گذشته است، ارائه شود.

جایگاه خیابان مشهد در شهر از ابتدا تا پایان دورهٔ قاجاریه

پس از آنکه تلاش ستودنیِ امیر علیشیر نوایی[1] در اواخر سدهٔ نهم هجری جهت تمهید منبع آبی پایدار از چشمه گلسب توس برای شهر مشهد، شهری که از ابتدا با کم‌آبی دست‌به‌گریبان بود، در طول یک سدهٔ بعدی و همزمان با تاخت و تازهای مستمر ازبکان ضایع گشت (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۸؛ سیدی، ۱۳۷۸: ۸۶؛ بسطامی، ۱۳۹۳: ۹۳؛ سیدی، ۱۳۸۰: ٦٧)، شاه‌عباس طرحی نو برای بازآوردن این آب به مشهد درافکند که تا سیصد سال پس از آن نیز پابرجا ماند (همان: ۷۵؛ بسطامی، ۱۳۹۳: ۴۵۲؛ سالک، ۱۳۸٦: ۷۴-۷۵). خیابان مشهد جزئی اساسی از این طرح کلان بود. شاه‌عباس که مشهد را از یک دهه اشغال ازبکان در ۱۰۰٦ق رها ساخته بود، عزم تبدیل ساختن آن به زیارتگاه عمدهٔ شیعیان را نمود (اسکندربیگ ترکمان، ۱۳۹۰: ۱/۷٦۰-۷۵۸، ۷۱۰) به‌دنبال آن و در فاصلهٔ ۱۰۱٦-۱۰۱۰ق عملیات بازسازی حرم رضوی به مرحلهٔ اجرا درآمد. در پایان این عملیات یک صحن وسیع چهار ایوانی در جانب شمالی بقعهٔ طلاکاری شدهٔ حضرت بر جای صحن تک ایوانی و نامتقارن تیموری پدید آمد. پس از آن شاه دستور به ایجاد دو دروازهٔ جدید در دو سر قطر شمال غربی و جنوب شرقی باروی شهر، خریداری کلیهٔ منازل در طول مسیر دو دروازه تا سردرهای صحن، احداث خیابانی عریض در حدفاصل مسیر یادشده و حفر نهری بزرگ در میان آن داد. خیابان مشهد و نهر آن از طریق دروازهٔ شمال غربی آب را به حوضی در وسط صحن می‌رسانید و از آنجا از طریق دروازهٔ جنوب شرقی به کشتزارهای موسوم به مزرعهٔ خیابان در پایین‌دست می‌برد. فرآیند احداث این شاهراه و نهر میانش تا ۱۰۲۳ق به حد کمال خود رسید و سراسر آن و عوایدش به دست شاه‌عباس وقف آستان قدس رضوی شد (اسکندربیگ ترکمان، ۱۳۹۰: ۲/۱۰۵۱-۱۰۵۲؛ منجم، ۱۳٦٦: ۳۲۸؛ بسطامی، ۱۳۹۳: ۴۵۲؛ روشنی، ۱۳٦۸: ۳۲۴-۳۲۳). پس از آن تحولات کالبدی چشمگیر عملاً تا دورهٔ پهلوی اول به تعویق افتاد (سیدی فرخد، ۱۳۹۲: ۱۳۳).

تا پایان دورهٔ قاجاریه بالاخیابان و پایین‌خیابان در حکم قطر بزرگ نقشهٔ بیضی‌شکل شهر بود، که از دو طرف بارو تا مرکز شهر نفوذ می‌کرد (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۴۴؛ خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۰). بست‌ها و صحن، مفصل میان بالاخیابان و پایین‌خیابان بود، اما عبور از آن‌ها به افراد پیاده اختصاص داشت. افراد سواره به‌جز با دور زدن حرم از طریق کوچه‌های پرپیچ‌وخم دو سوی خیابان نمی‌توانستند بین دو پارهٔ بالایی و پایینی آن تردد کنند (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴٦۳-۴٦۱). در این شرایط درشکه سواران، دور زدن بارو پیش از ورود به شهر را به ورود از دروازهٔ مخالف و عبور از کوچه‌های باریک و پیچ‌درپیچ ترجیح می‌دادند (Schweinitz, 1910: 21).

تصویر ۱: موقعیت خیابان مشهد در ساختار شهر مشهد، تا پایان قاجاریه (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵؛ با دخل و تصرف نگارندگان)

۱. میر نظام‌الدین علیشیر نوایی (۸۴۴-۹۰٦ق).

در دورهٔ پهلوی اول

در دورهٔ پهلوی اول خیابان‌های تازه‌ای در رابطهٔ تنگاتنگ با خیابان تاریخی مشهد پدید آمد. پیش از پدید آمدن این خیابان‌ها، خیابان مشهد یگانه خیابان شهر بود و کیفیتی کمابیش یکسان در طول مسیرش داشت، اما با پدید آمدن خیابان‌های جدید، علاوه بر اینکه خیابان مشهد رقبای تازه‌ای در شهر یافت، در محل تلاقی با خیابان‌های جدید کیفیاتی تازه نیز در طول مسیر خیابان پدید آمد.

تصویر ۲: فلکهٔ حضرت، فلکهٔ جنوبی و فلکهٔ شمالی به ترتیب در راست و چپ تصویر و محور خیابان (ساکماق، ۱۵۷۰۵)

فلکهٔ حضرت

بست‌های بالا و پایین چون مفصل‌هایی شهری خیابان مشهد را به حرم رضوی پیوند می‌داد و عملاً در عین جداسازی دو پارهٔ خیابان مشهد از هم، این دو را به وساطت حرم به یکدیگر می‌پیوست. عبور از بست‌ها فقط برای افراد پیاده ممکن بود و سواره‌ها و بارکشان ناگزیر از دور زدن بست‌ها از طریق کوچه‌های پرپیچ‌وخم اطراف حرم بودند (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۳-۴۶۱). در آغاز دورهٔ پهلوی با افزایش اهمیت روان‌سازی تردد سواره در شهر بالاخره در ۱۳۰۷ش، چاره‌ای برای این مشکل اندیشیدند که عبارت بود از احداث خیابانی مدور به نام خیابان فلکه برگرد آستان قدس در خارج بست‌ها (شوشتری، ۱۳۷۹: ۲۲۹-۲۲۶؛ ساکماق، ۶۶۶۳۶: ۴-۵). این خیابان ۳۰ متری که به فلکهٔ حضرت شهره شد (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۳)، دارای دو پارهٔ نامساوی در شمال و جنوب خیابان مشهد موسوم به فلکهٔ شمالی و جنوبی بود (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۵۹؛ Sauer, 1937: 20). با آغاز بهره‌برداری از فلکهٔ شمالی در ۱۳۰۸ش و فلکهٔ جنوبی در ۱۳۱۲ش (آفتاب شرق، ۱۳۰۸: ۱/۲۷۶؛ ساکما، ۲۹۳/۲۸۰۸۹: ۳۰)، اتصال بالاخیابان و پایین‌خیابان به یکدیگر به‌واسطهٔ خیابان فلکه در ابتدای بست‌ها برقرار شد (ساکماق، ۸۸۰۹۹: ۳). فلکهٔ حضرت که پس از تأسیس به مرکز تجاری-زواری مشهد تبدیل‌شده بود، عملاً پیوند طبیعی خیابان مشهد و بست‌ها را از بین برد و درنتیجه پیوند خیابان با حرم رضوی را دگرگون ساخت (اخوان‌مهدوی، ۱۳۹۴: ۱۱۲؛ طالبیان و آذری‌خاکستر، ۱۳۹۳: ۱/۲۱۱-۲۰۷).

تقاطع با خیابان شاهرضا

با خیابان‌کشی‌های جدید نیمهٔ نخست دورهٔ پهلوی اول، دو تقاطع مهم در بالاخیابان شکل گرفت که نخستین آن‌ها خیابان شاهرضا در اراضی باغ تولیت و حدفاصل بازارچهٔ سراب تا باغ نادری در ۱۳۰۷ش بود (ساکماق، ۴۶۹۹: ۱؛ ۱۰۵۴۷۶: ۶؛ شهامت، ۱۳۰۷: ۲/۱۳). این خیابان در مرز ثلث شرقی طول بالاخیابان به خیابان مشهد می‌پیوست (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۳۳۶-۳۳۵؛ ساکماق، ۹۷۸۲۴: ۱۲؛ ۶۵۹۴۴: ۳۳). کار امتداد شمالی خیابان شاهرضا موسوم به «شاهرضا نو» از مقابل مقبرهٔ نادرشاه در ۱۳۱۵ش آغاز شد، اما تا پایان دورهٔ پهلوی اول چندان پیش نرفت (شهامت، ۱۳۱۵: ۱/۶۸؛ ساکماق، ۹۷۸۲۴: ۱۲؛ قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵).

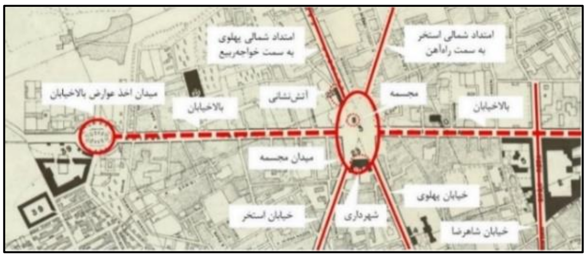
تصویر ۳: خیابان شاهرضا و امتداد آن در دورهٔ پهلوی اول (E.R., et al. 1953؛ با تصرف نگارندگان)

تقاطع با خیابان پهلوی و میدان مجسمه

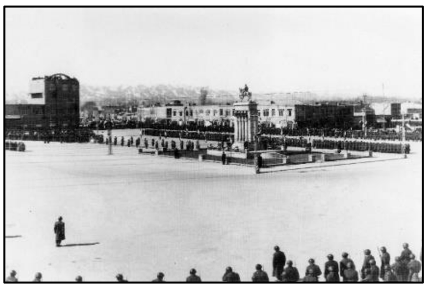
دومین تقاطع مهم بالاخیابان از برخورد با خیابان پهلوی پدید آمد و در نتیجهٔ آن بالاخیابان در مرز ثلث غربی‌اش نیز منقطع شد (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵). خیابان پهلوی بین ۱۳۰۷ش تا ۱۳۰۹ش، به‌موازات خیابان شاهرضا در حدفاصل دروازهٔ ارگ تا بالاخیابان، احداث شد و به سبب عبور از میدان ارگ قدیم شهر میزبان عمدهٔ ادارات دولتی، مهم‌ترین مغازه‌ها و مؤسسات اجتماعی همچون کلوپ‌ها و سینماها شد (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸٦: ٦۵). با اتمام کار خیابان پهلوی کانونی مهم در نقطهٔ اتصال این خیابان آتیه‌دار با بالاخیابان در مقابل گورستان حوض لقمان (تصویر ٤) پدید آمد (جولیس، ۱۲۸٦؛ قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵) که پیش‌تر یکی از سه میدان مال‌فروشان شهر و شامل محوطه‌ای وسیع در دو طرف نهر بود (ماهوان، ۱۳۹۲: ۱۸-۱۷؛ ماهوان، ۱۳۸۳: ۴٦۱). تقاطع سه‌راهی پدید آمده را در ابتدا «میدان بالاخیابان و خیابان پهلوی» نام نهادند (شهامت، ۱۳۱۷: ۱/۱۷۳؛ آفتاب شرق، ۱۳۱٦: ۱/۸۳۲). با احداث امتداد شمالیِ خیابان پهلوی در ۱۳۱۵ش (طوس، ۱۳۱۵: ۱/۱۹۴؛ شهامت، ۱۳۱۵: ۱/٦۸) و خیابانِ استخر و امتداد شمالی آن طی ۱۳۱۸ش تا ۱۳۱۹ش (آزادی، ۱۳۱۸: ۱/۱٦۷۰؛ ۱۳۱۹: ۲/۱۷۴۰)، تقاطعی از سه خیابان سراسری (تصویر ۵) در محل تقاطع بالاخیابان و خیابان پهلوی ایجاد شد (رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۲۵٤-۲۵۳؛ نعمتی و حسامی، ۱۳۹۵: ۲٦٦). از ۱۳۱۵ش با ضمیمهٔ اراضی بیشتر از دکان‌ها و کاروانسراهای حاشیهٔ بالاخیابان به زمین‌های بایر تقاطع یادشده میدان مستطیل‌شکل بزرگی در این محدوده شکل گرفت (شهامت، ۱۳۱۷: ۱/۱۷۳؛ ساکما، ۲۹۳/۲۹۳۵۹، ۷، ۱۰؛ ۲۹۳/۲۹۵۸۱، ۲۱؛ قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵). همزمان با توسعهٔ میدان، مجسمهٔ برنزی رضاشاه را در میانهٔ آن پایه‌ریزی کردند و نامش را به میدان مجسمه تغییر دادند (شهامت، ۱۳۱۵: ۱/۸۱؛ ساکما، ۲۹۳/۲۹۳۵۹: ۳؛ ۲۹۳/۲۹۴۷۱: ۱۵، ۲٦). البته رونمایی از مجسمه که اطرافش تا مدت‌ها با تخته پوشانیده شده بود، عملاً به دوره پهلوی دوم (تصویر ٦) موکول شد (ساکماق، مصاحبهٔ ب۱۲: ۲۵۸-۲۵۷؛ ۱۵٦۲٦۸: ۸-۷؛ ۱۵۰۲۹۵: ۲). از ۱۳۱۸ش نیز احداث ساختمان شهرداری (تصویر ۷) در جنوب میدان و مقابل مجسمه آغاز شد (آزادی، ۱۳۱۸: ۲/۱٦۵۸؛ ۱۳۱۹: ۲/۱۷۱۴).

تصویر ٤: موقعیت جدید خیابان مشهد در شهر در پایان برههٔ نخست دورهٔ پهلوی اول (کروکی اشتراتیل-زآوئر، در ضمیمهٔ Sauer, 1937؛ تصرف و بازترسیم خطاهای کروکی از نگارندگان)

تصویر ۵: موقعیت میدان مجسمه در بالاخیابان (E.R., et al. 1953؛ با تصرف نگارندگان)

تصویر ٦: میدان مجسمه پس از افتتاح مجسمه در ۱۳۲۷ش (تقوی گیلانی، ۱۳۸۷: ٦۷)

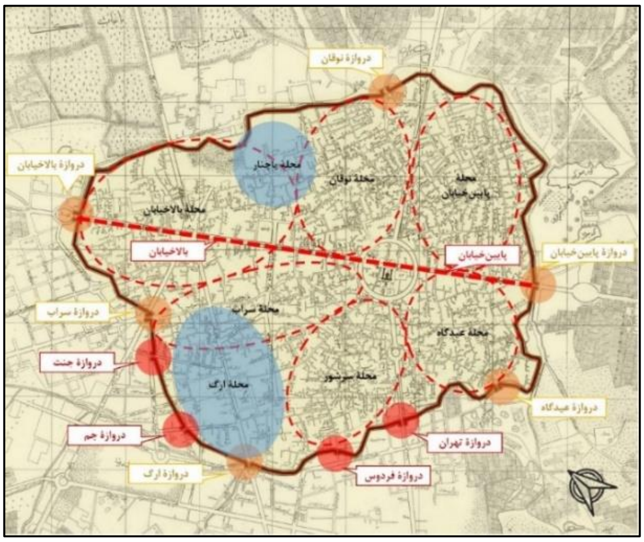
تصویر ۷: ساختمان نیمه‌کارهٔ شهرداری مشهد در ضلع جنوبی میدان مجسمه، اوایل پهلوی دوم (پارسایی، ۱۳۹۳: ۱۳۹)

دگرگونی‌های کالبدی خیابان مشهد در دورۀ پهلوی اول

خیابان مشهد به اعتبار آغاز و انجامش دو دروازه و دو بست داشت. در میان مبدأ و مقصد یادشده کالبد خیابان شامل جداره‌هایی در طرفین و عرصۀ آن در میان این دو جداره بود که در هر برش از خیابان و به فراخور مقتضیات آن ویژگی‌هایی متفاوت می‌یافت. نهری نیز در میان عرصۀ خیابان جاری بود که در طول ساختار خطی خیابان ادامه می‌یافت. بنابراین، به‌منظور شرح دقیق‌تر کیفیت دگرگونی کالبدی خیابان در طول دورۀ پهلوی اول، سیر دگرگونی اجزای چهارگانۀ آن، یعنی دروازه‌ها، بست‌ها و جداره‌های خیابان در بخش‌هایی جداگانه شرح داده می‌شود.

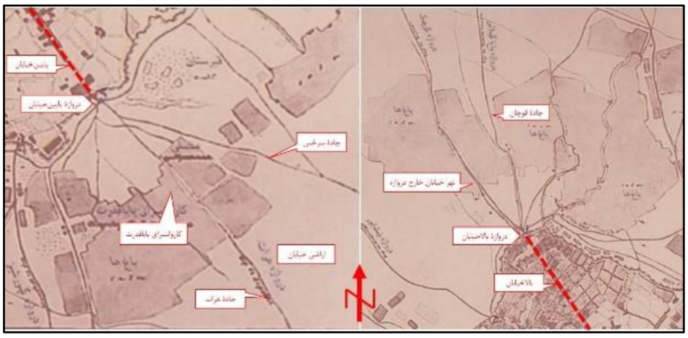
دروازه‌ها

در ابتدای هر پاره از خیابان مشهد -محل رسیدن بالاخیابان و پایین‌خیابان به باروی شهر- دروازه‌ای قرار داشت (تصویر ۸). تا اوایل دورۀ پهلوی اول، مدیریت جریان تردد بار و مسافر به شهر به‌واسطۀ این دروازه‌ها انجام می‌شد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۱۹؛ Adamec, 1981: 473). این دروازه‌ها همزمان با غروب آفتاب بسته و پس از طلوع آفتاب باز می‌شد. از این‌رو، کسانی که پس از غروب آفتاب به مشهد می‌رسیدند، ناگزیر شب را تا طلوع آفتاب در پشت دروازه‌ها می‌گذراندند (بارنز، ۱۳۶۶: ۵۷؛ شریعتی، ۱۳۴۵: ۴۲). در این میان پایین‌خیابان میزبان عمدۀ کاروان‌های تجاری و زواری مشهد بود (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۳۹۸: ۴۹۱؛ بینش، ۱۳۵۶: ۵۸۷-۵۸۶؛ Adamec, 1981: 477-478).

تصویر ۸: موقعیت دروازه‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان. دایره‌های نارنجی: دروازه‌های دورۀ صفویه؛ دایره‌های قرمز: دروازه‌های اضافه شده در اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی اول (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵؛ با دخل و تصرف نگارندگان)

دروازۀ بالاخیابان به جادۀ کم رفت‌وآمد قوچان متصل بود، اما دروازۀ پایین‌خیابان در محل به هم رسیدن دو جادۀ مهم سرخس و هرات قرار داشت (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲: ۱۷۲). به‌علاوه، جادۀ هرات در سنگ‌بست به جاده‌های شاهرود و قائنات می‌پیوست (اکبری و فرخی، ۱۳۹۰: ۱۱). از این‌رو بود که دکان‌ها و کاروانسراهای پرشماری امتداد جادۀ متصل به دروازۀ پایین‌خیابان را احاطه کرده بود (ساکماق، ۶۳۱۳۱: ۳-۴؛ مصاحبۀ ن۱۶: ۱۹-۱۷)، اما جادۀ منتهی به دروازۀ بالاخیابان (تصویر ۹) با دیوارهای چینه‌ای باغات مثمر و سردرهای مجلل و پوشیده از کاشی‌های رنگارنگ باغ‌های اعیان احاطه شده بود و چاه‌های قنات‌ها در پیرامون آن خودنمایی می‌کرد (قاجار قوانلو، ۱۳۸۲: ۸۲-۸۱؛ سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۵۷؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۰۹؛ سازمان نقشه‌برداری کشور، ۱۳۳۵).

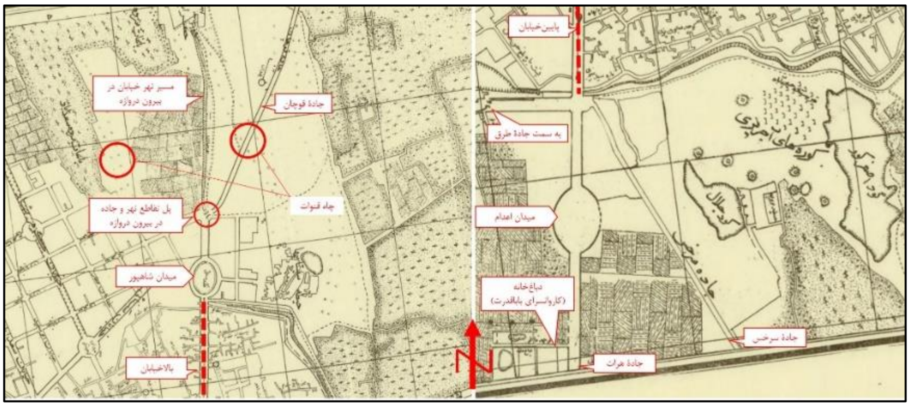
تصویر ۹: جاده‌های منتهی به دروازه‌های خیابان پیش از دورهٔ پهلوی. راست: بیرون دروازهٔ بالاخیابان؛ چپ: بیرون دروازهٔ پایین‌خیابان (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۴۴-۱۴۲؛ با دخل و تصرف نگارندگان)

بنای دروازه‌های خیابان را در اوایل دورهٔ قاجاریه بزرگ، تاریخی، معتبر و مزین به کاشی توصیف کرده‌اند (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۳۸؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ٦۰۹). ساختمان دروازه‌ها (تصویر ۱۰) شامل طاقی نسبتاً عریض با درگاهی در میانهٔ آن و دو منار برفرازش بود، که توسط دری چوبی با نوارهای آهنی بسته می‌شد. این طاق در میان دو برجِ مخروطی بارو، با ارتفاع و قطر قاعده‌ای در حدود ۹ متر، قرار داشت (همان). در اواخر دورهٔ قاجاریه با کاهش اهمیت برج و بارو در حفاظت از شهرها دروازه‌های خیابان نیز به حال خود رهاشده و بیشتر به آشیانهٔ کبوتران بدل گشته بود (دالمانی، ۱۳۳۵: ٦۰۹).

در دورهٔ پهلوی اول دروازه‌های تاریخی خیابان تخریب و میدان‌هایی بیضی‌شکل (تصویر ۱۱) در بیرون محل سابق آن‌ها احداث شد (جدول ۱). این میدان‌ها که برای اخذ عوارض از مسافر و کالای ورودی به شهر ساخته شده بود، ابتدا در ۱۳۱۳ش در بیرون دروازهٔ سابق بالاخیابان، و سپس در ۱۳۱۴ش در بیرون دروازهٔ پایین‌خیابان، افتتاح شد (ساکما، ۲۹۳/۲۸۱۵۹: ۳۷؛ ۲۹۳/۲۹۲۴۰: ۹؛ ساکماق، ۱۰۱۴٦۵: ۱، ۷؛ ۱۰۰۱۲۲: ۲۹). ورودی این میدان‌ها که در آکس خیابان و مقابل جادهٔ اصلی قرار داشت، مشابه هم و شامل در بزرگ، آشیانهٔ نگهبانی و یک آب‌انبار بود و توسط دیواری محصور می‌شد (ساکماق، مصاحبهٔ غ۲۹: ۹۹؛ ۱۰۰۱۲۲: ۲۹؛ ساکما، ۲۹۳/۲۹۲۴۰: ۷)، اما عرصهٔ میدان‌ها به‌کلی با یکدیگر متفاوت بود. در میانهٔ میدان دروازهٔ بالاخیابان، که شاهپور نام گرفته بود، محوطه‌ای سرسبز با حوض آب، باغچه‌های گل‌کاری و پیاده‌رو پدید آوردند (آزادی، ۱۳۱۳: ۸۳۴: ۱؛ ۸۵۸: ۱)، اما میدان خارج دروازهٔ پایین‌خیابان که به محل عمومی اجرای دستور اعدام اختصاص یافت و به همان نام هم شهره شد، بدون هیچ‌گونه پرداخت بیشتر، رها شد (بهار، ۱۳۱۳: ۱٦۵۴: ۱؛ طوس، ۱۳۱۴: ۱٦۴: ۱؛ تقوی‌گیلانی، ۱۳۸۷: ۷٦).

تصویر ۱۰: یکی از دروازه‌های شهر مشهد در اواخر دورهٔ قاجاریه (آرشیو شخصی نگارندگان؛ Moore, 1915: 106/107)

تصویر ۱۱: جادۀ منتهی به میدان اعدام (سمت راست)، جادۀ منتهی به میدان شاهپور (سمت چپ) (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵، با دخل و تصرف نگارنده)

جدول ۱: دگرگونی دروازه‌های خیابان مشهد در دورۀ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	نام دروازه	ارتباط با جاده‌های برون‌شهری	سیمای کالبدی دورۀ قاجاریه	دگرگونی دورۀ پهلوی اول	سیمای کالبدی دورۀ پهلوی اول	سال دگرگونی
۱	بالاخیابان	اتصال به جادۀ قوچان	طاقی بزرگ با دو مناره، در چوبی با وادار آهنی، میان دو برج مخروطی بزرگ	تخریب و تبدیل به میدان اخذ عوارض محصور با دیوار و دارای نگهبانی در ورودی	محوطۀ سرسبز با حوض آب و باغچه‌های گل‌کاری	۱۳۱۳ش
۲	پایین‌خیابان	اتصال به راه‌های سرخس، هرات، نیشابور و قائنات			بدون محوطه‌سازی و مخصوص اجرای حکم اعدام	۱۳۱۴-۱۳۱۵ش

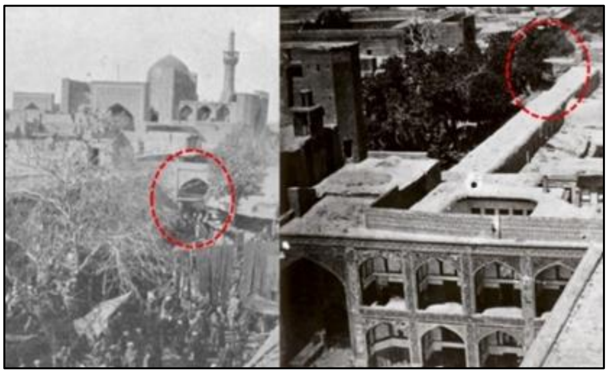
بست‌ها

در نقطۀ رسیدن خیابان به مجموعۀ حرم، از هر سو، محوطه‌هایی با نقشۀ مستطیل به نام بست[1] وجود داشت. بست‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان را می‌توان دنبالۀ خیابان مشهد دانست؛ دنباله‌ای که در فاصلۀ حدوداً ۱۰۰ متری از ایوان‌های شرقی و غربی صحن عتیق شکل‌گرفته بود و با تغییری که در ابعاد و کیفیت فضای خیابان پدید می‌آورد، به‌منزلۀ پیش‌فضایی خیابان را به حرم می‌رساند (بارنز، ۱۳۶۶: ۵۹؛ صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲۳۸؛ Schweinitz, 1910: 25; Adamec, 1981: 474). بست‌ها میزبان پرآوازه‌ترین بازارها، کاروانسراها، حمام‌ها و مدارس شهر و سایر فعالیت‌های عمدتاً تجاری بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۸؛ خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۱؛ Adamec, 1981: 474). مرز بالاخیابان و پایین‌خیابان با بست‌ها، برخلاف سایر معابری که به بست‌ها ختم می‌شد، واجد نشانۀ بصری شاخصی به نام دروازه بود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۲۲؛ Adamec, 1981: 474). بر اساس توصیفات سیاحانی که در دورۀ قاجاریه به مشهد آمده‌اند و عکس‌ها و نقشه‌هایی که در عصر ناصری از مشهد تهیه شده است (تصویر ۱۲)، بست‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان از ۱۲۸۴ق در فاصلۀ چند ده‌متری از ایوان صحن عتیق توسط چند دهانه طاق آجری و زنجیری در ورودی طاق‌ها آویخته شده بود، از خیابان تفکیک می‌شد (قاجار، ۱۳۹۶: ۲۳۱؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۲۲؛ ساکماق، ۱۸۷۰: ۱). در بعضی از منابع دورۀ قاجاریه حتی از وجود تابلو یا کتیبه‌ای هشداردهنده پیش از ورود به صحن گزارش‌های مشاهده می‌شود (سعیدی، ۱۳۴۴: ۵۴؛ بارنز، ۱۳۶۶: ۵۹).

دروازۀ بست‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان به ترتیب در اواخر دورۀ قاجاریه و اوایل دورۀ پهلوی اول تغییر کرد (جدول ۲).

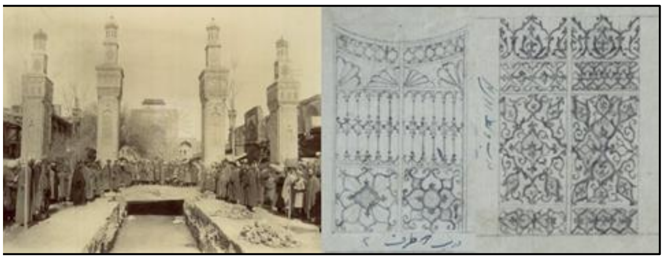
۱ . تاریخ شکل‌گیری بست در مسیر خیابان مشهد به‌طور دقیق مشخص نیست. سرپرسی سایکس ایجاد مقررات بست در حرم رضوی را از بدعت‌های صفویه دانسته است. از اواخر همین دوره است که نام چوب‌بست در اسناد آستان قدس نیز ظاهر می‌شود (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲: ۹۷؛ ساکماق، ۳۴۲۰۰: ۱۱). در طومار علیشاهی (۱۱۶۰ق) نیز به «حد بست مبارک» اشاره شده است (طالبیان و آذری‌خاکستر، ۱۳۹۳: ۱/۲۱۱-۲۰۷).

ابتدا و در ۱۳۳۴ق بنای اولیهٔ بست بالاخیابان که از سه دهانه طاق آجری متساوی و بی‌پیرایه تشکیل شده بود، با چهار پایهٔ ستون قطور آجری با قاعدهٔ مربع حدوداً ۱/۵ متری و درهای فلزی فرفورژه‌دار جایگزین شد. ارتفاع این پایه‌ها به ۴ یا ۵ متر می‌رسید، اما پایه‌های میانی‌اش اندکی مرتفع‌تر بود. سر پایه‌ها شامل یک تاج آجری روی چند ردیف هره‌چینی بیرون نشسته بود (تصویر ۱۴) که روی آن‌ها قبه‌های مطلایی متعلق به چهارگوشهٔ ضریح حضرت را نصب کرده بودند (رضوان، ۱۳۴۳: ۹۹-۹۸؛ نعمتی و حسامی، ۱۳۹۵: ۱۳۴؛ ساکماق، ۱۰۵۰۰۰: ۱؛ ۲۴۸۴۱). در اوایل دورهٔ پهلوی اول، دروازهٔ بست پایین‌خیابان نیز به شکل دروازهٔ بست بالاخیابان درآمد، با این تفاوت که پایه‌های بست پایین‌خیابان تناسباتی کشیده‌تر و تزییناتی بیشتر داشت. دروازه‌های جدید با درهای فرفورژه‌دار (تصویر ۱۳) به رنگ سبز پسته‌ای بسته می‌شد (رضوان، ۱۳۴۳: ۹۹-۹۸؛ ساکماق، ٦٦٦٥٨: ١٧-١؛ ساکما، ۹۹۹/۱/۶۸۷۰؛ Sauer, 1937: 16). از ۱۳۰۸ش با ایجاد فلکهٔ حضرت بر اطرافِ ابنیهٔ آستان قدس، حد بیرونی بست‌ها که در اول فلکه واقع شده بود، شاخص‌تر و درنتیجه مهم‌تر شد (طالبیان و آذری‌خاکستر، ۱۳۹۳: ۲۱۱/۱-۲۰۷؛ نعمتی و حسامی، ۱۳۹۵: ۱۳۴).

تصویر ۱۲: درگاه بست بالا، ۱۲۸۴ق (سمت راست)، درگاه بست پایین، ۱۳۱۸ق (سمت چپ) (ساکماق، ۲۷۴۷۱، ۷۹۱۵، با تصرف نگارندگان)

تصویر ۱۳: طرح مصوب درهای آهني بست پایین (راست)، افتتاح دروازهٔ بست پایین (چپ) (ساکماق، ٦٦٦٥٨: ١٧؛ ساکما، ۹۹۹/۱/۶۸۷۰)

تصویر ١٤: (تصویر راست) نمای پایه‌های بست بالا (ساکماق، عکس ۲۴۸۴۱)

مهم‌ترین تغییر کالبدی داخل بست‌ها در دورهٔ پهلوی اول، تخریب و نوسازی جدارهٔ آن‌ها همگام با جدارهٔ سرتاسر خیابان مشهد بود (جدول ۲). تخریب دکان‌هایی که از عرض قانونی بست‌ها تجاوز کرده بودند، از ۱۳۰۷ق آغاز شد (ساکماق، ۱۱۱۸۸۴: ۲). تا آذر ۱۳۰۸ش دکان‌هایی دو طبقه در ضلع جنوبی بست بالاخیابان برپا کردند، اما تخریب ضلع شمالی این بست با اندکی تأخیر از اواخر ۱۳۰۸ش آغاز و ساخت بنای آن به سال بعد موکول شد (ساکماق، ٦٦٩٢٩: ١١؛ ٦٥٧٦٩: ٥٢). ضلع شمالی بست بالاخیابان برخلاف ضلع جنوبی یک طبقه ساخته شد، با پایه‌های محکم سنگی و نمایی از سنگ مرمر[1] (ساکماق، ۸۸۰۹۹: ۲؛ ۹۷۸۲۴: ۸؛ ۱۱۸۱۳۰: ۳۹؛ ٦٧١٢١: ٧، ٥). کار احداث دکان‌های جدید

۱. ابتدا در نظر بود موزه‌ای برای آستان قدس رضوی بر روی دکان‌های این ضلع بنا کنند، اما بعدها محل دیگری در پشت صحن نو برای این کار در نظر گرفتند و ضلع شمالی تا پایان دورهٔ پهلوی اول یک طبقه باقی ماند (ساکماق، ٦٧١٢١: ٧، ٣؛ ٩٥٨١٩: ١٥، ٩).

بست پایین‌خیابان و طبقهٔ فوقانی آن‌ها نیز دست‌کم تا ۱۳۰۹ش ادامه داشت (ساکماق، ۶۷۱۲۱: ۸؛ ۶۷۰۹۷: ۱۴؛ ۶۷۳۹۱: ۵؛ ۸۸۰۹۹: ۲؛ ۹۷۸۲۴: ۸؛ ۹۵۵۸۶: ۱). در جریان نوسازی جدارهٔ بست پایین سردر شمالی صحن جدید در بست پایین‌خیابان در ۱۳۰۹ش برچیده و در ابعاد کوچک‌تری بدون هرگونه تزیینات و کاشی‌کاری بازسازی شد (ساکماق، ۶۵۷۱۱: ۴؛ رضوان، ۱۳۴۲: ۶۵؛ عطاردی، ۱۳۸۱: ۲/۵۲۸).

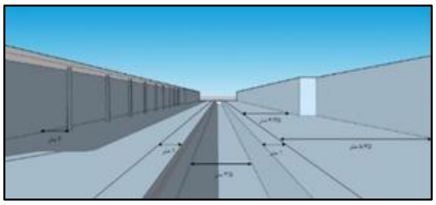
جدول ۲: دگرگونی بست‌های خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	جزء کالبدی	سیمای کالبدی دورهٔ قاجاریه	دگرگونی عمده	سیمای کالبدی دورهٔ پهلوی اول	سال دگرگونی
۱	دروازهٔ بست پایین	طاق‌های آجری بی‌پیرایه	تخریب و تجدید بنا	چهار پایه ستون قطور آجری با درهای فرفورژه‌دار	۱۳۰۵ش
۲	دروازهٔ بست بالا	چهار پایه ستون قطور آجری با درهای فرفورژه‌دار	بدون تغییر	-	۱۳۳۴ق
۳	جدارهٔ بست پایین	دکان‌های پیش‌آمده در عرض خیابان	تخریب دکان‌ها و تعریض بست، کوچک‌سازی سردر صحن نو	دکان‌های دو طبقهٔ آجری در دو ضلع	۱۳۰۸-۱۳۰۹ش
۴	جدارهٔ بست بالا			دکان‌های دو طبقهٔ آجری در ضلع جنوبی و دکان‌های یک طبقهٔ سنگی در ضلع شمالی	۱۳۰۷-۱۳۰۸ش

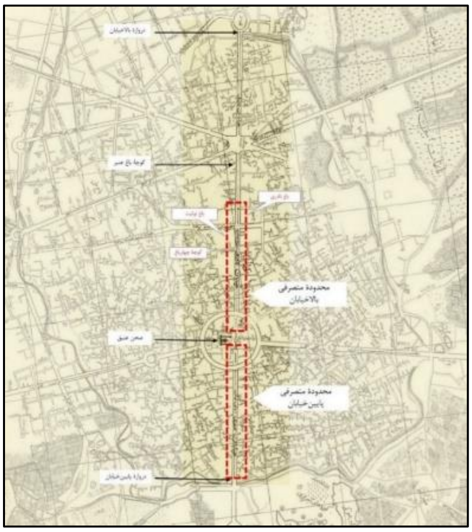
عرصه و نهر خیابان

تناسبات عرصه و نهر: عرض خیابان مشهد در بدو تأسیس، حدود ۳۰ متر (۲۸ ذرع) و عرض نهر میانش حدود ۳ متر بود (ساکماق، ۱۱۱۸۸۴: ۲؛ ۹۷۸۲۴: ۱۲؛ ۶۵۳۸۰: ۵؛ ۶۶۵۷۵: ۱۹؛ ساکما، ۲۹۳/۱۳۲۳۲۴: ۱۵). جداره و سردر بناهای صفوی دو طرف خیابان ازجمله سردر کاروانسراها و مدارس نیز در همین فاصله از یکدیگر و در مرز قانونی خیابان ساخته شده بود، اما به‌تدریج و از دورهٔ افشاریه برخی دکان‌داران با پرداخت عوارضی تحت عنوان «حق پیش‌طره» به‌صورت نامنظم به داخل عرصهٔ خیابان پیش‌روی و آن را اشغال کردند (ساکماق، ۱۱۱۸۸٤، ۲؛ ۲٤٤٦۱؛ Fraser, 1825: 444). با ادامهٔ پیش‌روی دکان‌ها در دورهٔ قاجار (تصویر ۱٦) عرض خیابان در بعضی نقاط به ۱۰ الی ۱۲ ذرع (حدود ۱۰ تا ۱۲ متر) کاهش یافت (صدرالمتألهین لاهیجانی، ۱۳۸٦: ۳۷؛ ساکماق، ٦٦٥٧٥: ۱۹؛ ۱۱۱۸۸٤: ۲؛ حبل‌المتین، ۱۳۲۳: ۲۹؛ به نقل از: سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۲/۳۴۱). اگرچه بعضی ادعای پیش‌روی دکان‌ها در سرتاسر بالاخیابان و پایین‌خیابان را مطرح کرده‌اند (سیدی، ۱۳۹۳: ۱/۴۱۴ - ۴۱۷)، عمدهٔ پیش‌روی‌ها در حدفاصل کوچهٔ چهارباغ بالاخیابان تا دروازهٔ پایین‌خیابان (تصویر ۱٦) به طول حدود ۱۹۰۰ متر رخ داده بود (شوشتری، ۱۳۷۹: ۲۲۸؛ ساکماق، ٦٥٧٣٠: ۷). در این میان هنوز می‌شد عرض اصلی خیابان را در محل سردر کاروانسراها، آب‌انبارها، مساجد و مدارس قدیمی و باغ نادری مشاهده کرد (ساکماق، ۱۱۱۸۸۴: ۲). همزمان با کاهش تدریجی عرض خیابان تا ابتدای سدهٔ چهاردهم بر تنوع و تکثر وسایل حمل و نقل از درشکه گرفته تا اتومبیل افزوده می‌شد (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۳۱-۱۲۹). از این‌رو، طرح توسعهٔ خیابان و احیای شکوه آن در دورهٔ پهلوی اول مطرح شد (ساکماق، ۱۱۱۸۸۴: ۲) و در پی آن کار تعریضِ خیابان بین ۱۳۰٦ش تا ۱۳۰۷ش، با عقب‌نشینیِ دکان‌های تحت مالکیت آستان قدس رضوی از طرف بست‌ها آغاز شد (ساکماق، ٦٥٠۳۲، ۳؛ ۱۱۱۸۸۴: ۲). در ۱۳۰۸ش و پس از چند مرحله توقف، نوبت به تعریض خیابان در حدفاصل چهارباغ تا دروازهٔ پایین‌خیابان رسید (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸٦: ٥۱؛ ساکماق، ٦٥٩٧٥: ۱٥؛ آفتاب شرق، ۱۳۰۸: ۱/۲٦٥؛ همان: ۱/۲٦۷؛ شهامت، ۱۳۰۸: ۲/۱۷). تعریض مابقی بالاخیابان (تصویر ۱۷) نیز به ۱۳۰۹ش موکول شد (بهار، ۱۳۰۹: ۲/۷۱٥ ، همان: ۱/۷٥۷؛ ساکماق، ٦۷۱٥٤: ٦٥-٦٤). علاوه بر بالاخیابان، عقب‌نشینیِ بخشی از بدنهٔ پایین‌خیابان نیز دست‌کم تا ۱۳۰۹ش ادامه یافت

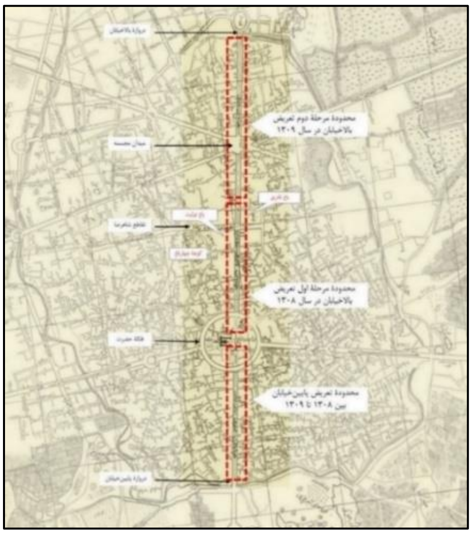
(ساکماق، ۶۷۰۹۷: اکثر صفحات؛ آزادی، ۱۳۰۹: ۲/۹). دکان‌داران در هنگامهٔ تخریب و عقب‌نشینی جداره، موقتاً بر روی نهر مستقر شدند (ساکماق، ۶۷۱۵۴: ۴۵؛ بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۱۷؛ شوشتری، ۱۳۷۹: ۲۲۹). در ۱۳۱۶ش، پیرامون محدودهٔ غرس درختان بالاخیابان را به فاصلهٔ حدود یک متر از لبهٔ نهر به باغچه اختصاص دادند و توسط نرده‌های بتنی به طول ۳۶۰ متر محصور کردند (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۳۱-۱۲۹؛ ساکماق، ۱۳۸۲۷۵: ۱۵؛ ۱۱۱۸۴). عملیات پیاده‌روسازی بتنی، آسفالت‌ریزی و جدول‌کشی پیاده‌رو بالاخیابان به عرض تخمینی ۴متر (تصویر ۱۸)، در ۱۳۱۷ش آغاز شد.

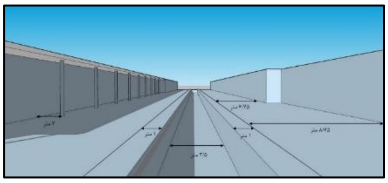
تصویر ۱۵: ابعاد و تناسبات خیابان مشهد در اوایل دورهٔ پهلوی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۶: محدودهٔ پیش‌روی‌های دکان‌ها در خیابان مشهد (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵، با تصرف نگارندگان)

تصویر ۱۷: مراحل تعریض بالاخیابان و پایین‌خیابان در نیمهٔ نخست دروهٔ پهلوی (قوانلو و شیبانی، ۱۳۲۵، با تصرف نگارندگان)

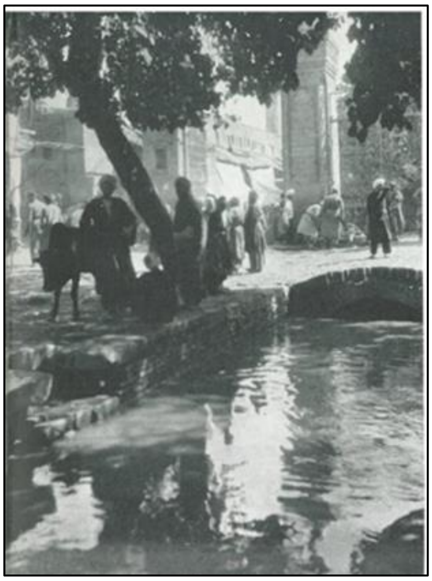
تصویر ۱۸: ابعاد و تناسبات بالاخیابان در نیمهٔ دوم دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

(آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۹۱۴-۹۱۳/۱؛ همان: ۱/۹۴۵؛ ساکماق، ۱۳۸۲۷۵: ۱۵؛ ۸۰۴۱۱: ۴؛ ۸۰۱۴۴: ۱۶، ۸). در مقابل ایجاد پیاده‌روی جلوی دکان‌های از تغییر نوع کف‌سازی فراتر نرفت (ساکما، ۲۹۳/۲۹۶۱۷: اکثر صفحات). بدین ترتیب، عرصهٔ خیابان مشهد که سراسر آن پیش‌تر پیاده‌راه شمرده می‌شد (ساکما، ۲۹۳/۲۸۱۵۹: ۳۷)، در این دوره واجد سواره‌رو و پیاده‌روی مجزا شد (ساکما، ۲۹۳/۲۹۶۱۷: ۴؛ ساکماق، ۱۳۸۲۷۵: ۱۵، ۱۲).

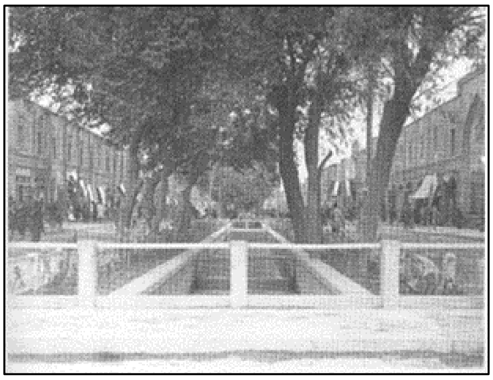
نهر خیابان: این بخش که در طول دورهٔ قاجاریه بارها مرمت شده بود، در ابتدای دورهٔ پهلوی وضع نامطلوبی داشت (جدول ۳). در دورهٔ قاجاریه کناره‌های نهر برای آخرین‌بار در ۱۳۰۳ش و همزمان با برچیدن دکان‌های روی نهر[1] با آجر بازسازی شد (ساکماق، ۲۳۰۱۶: ۳-۱؛ ۴۰۱۹۹: ۱؛ ۲۲۶۵۹: ۱؛ ۱۳۲۰۷: ۵-۱؛ ۱۰۶۴۸۹: ۴-۱؛ ۶۵۴۰۱: ۳؛ ۶۴۸۱۵: ۳؛ ۶۳۱۱۸: ۱-۱۰؛ ۶۳۱۳۱: ۴-۳؛ ۶۳۵۴۲: ۸). در دورهٔ پهلوی، نخستین‌بار تعمیر مختصری در ۱۳۰۵ش انجام شد که جزئیاتش بر ما پوشیده است (ساکماق، ۹۶۸۴۴: ۶). در ۱۳۰۹ش، همزمان با اتمام کار نوسازی جدارهٔ خیابان، بازسازی نهر با آهک و آجر (تصویر ۱۹) در دستور کار آستان قدس رضوی و شهرداری قرار گرفت (آزادی، ۱۳۰۹: ۲/۹؛ بهار، ۱۳۰۹: ۱/۷۵۷؛ ساکماق، ۶۷۱۵۴: ۲۲، ۲۷). در همین زمان آسیاب بالاخیابان را نیز تعطیل و تخریب کردند (ساکماق، ۹۵۸۷۴: ۹؛ ۸۸۰۹۹: ۴؛ ۶۷۱۵۴: ۴۶؛ ۶۶۶۵۹: ۲-۴)، اما پیمانکار (کنتراتچی) با کم گذاشتن آهک کار، مخلوط کردن آن با نخاله‌های ساختمانی و استفاده از سنگ سقط قبرستان برای سنگ‌کاری نهر جدارهٔ بی‌استحکام و نامرتبی برای آن به‌جا گذاشت که خرابی زودهنگامش دور از انتظار نبود (ساکماق، ۶۷۱۶۲: ۱۴؛ ۶۷۱۵۴: ۲۷، ۳۰، ۳۷، ۵۰؛ ۶۳۳۳۸: ۸۰؛ ۹۶۰۷۴: ۱).

بین ۱۳۱۳ش تا ۱۳۱۵ش، بار دیگر نهر بالاخیابان و پایین‌خیابان تا میدان‌های جدید عوارضی بازسازی و این بار با هزاران متر سنگ رخدار سنگ‌چینی شد (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۱؛ ساکما، ۲۹۳/۲۸۱۵۹: اکثر صفحات). در جریان این عملیات ابتدا نهر بالاخیابان در حدفاصل خیابان پهلوی تا بست و میدان عوارضی آن در ۱۳۱۳ش، سپس نهر پایین‌خیابان و مابقی نهر بالاخیابان در ۱۳۱۴ش و سرانجام امتداد نهر پایین‌خیابان تا میدان عوارضی آن در ۱۳۱۵ش تکمیل شد (ساکماق، ۹۹۵۴۸: ۳، ۷، ۹؛ ۱۰۰۲۳۵: ۱۱؛ ساکما، ۳۱۰/۱۳۹۷۶: ۲؛ بهار، ۱۳۱۳: ۲/۱۸۵۰؛ شهامت، ۱۳۱۴: ۱/۸؛ همان، ۱۳۱۵: ۱/۲۳؛ طوس، ۱۳۱۴: ۳/۸۷). در مرحلهٔ بعد (۱۳۱۶ق) این نهر نخستین‌بار با مصالح نوین همچون سیمان، دال‌های بتنی و سنگ نما (تصویر ۲۰) جداره‌سازی شد (ساکماق، ۱۰۱۹۴۰: ۱۲). در این عملیات ۷۰۰ متر سنگ نما و ۱۴۰۰ متر دال بتنی در دو طرف نهر و ۲۱۰۰ مترمربع سنگ‌فرش در کف نهر، در فاصلهٔ بست بالاخیابان تا خیابان شاهرضا، کار شد (ساکماق، ۱۳۸۲۷۵: ۱۵؛ ۱۳۸۰۸۳: ۵۶؛ ۹۵۸۷۶: ۲). با وجود تصمیم‌گیری برای ساخت مابقی نهر بالاخیابان در ۱۳۱۸ش (آفتاب شرق، ۱۳۱۸: ۱/۱۲۷۲)، یک‌سوم ابتدایی بالاخیابان در حدفاصل میدان مجسمه تا دروازهٔ بالاخیابان تا پایان دورهٔ پهلوی اول همچنان به‌صورت نهر خاکی باقی ماند (رهنما، ۱۳۹۰: ۶۹؛ ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۳-۴۶۱).

۱. احتمالاً با زوال طارمی‌های نهر در فاصلهٔ ۱۳۱۸ق تا ۱۳۲۶ق دکان‌هایی روی نهر خیابان برپا شده بود. دسته‌ای دیگر از دکان‌ها نیز در ۱۳۲۹ق به این دکان‌ها اضافه شد (ساکماق، ۲۹۸۴۹: ۳-۱؛ بلدالامین، ۱۳۲۹: ۱/۱۲).

تصویر ۱۹: جدارهٔ آجری نهر مقابل بست بالاخیابان در ۱۳۱۰ش (Skrine, 1962: 152)

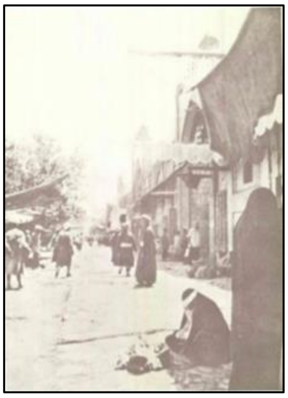

تصویر ۲۰: دال‌های بتنی نهر بالاخیابان (ساکماق، ۱۱۱۸۴)

کف‌سازی خیابان: کف خیابان مشهد، همچون سایر گذرهای اطراف حرم، دست‌کم از دورهٔ قاجاریه با روش «سنگاجی[۱]» سنگ‌فرش (تصویر ۲۱) می‌شد (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲۳۵؛ ساکماق، ۲۳۰۱۶: ۳-۱؛ ۱۰۴۱۳۰: ۳-۱؛ Adamec, 1981: 474). سنگاجی خیابان پس از مدتی با از بین رفت ملات بین سنگ‌ها به‌صورت دندانه‌دندانه و پرچاله درمی‌آمد و گاه تا مدت‌ها به همین صورت رها می‌شد (بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۳۶-۱۳۳؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۶-۲۱۵؛ Yate, 1887: 382-383). در دورهٔ پهلوی اول پاره‌های مختلف معبر خیابان مشهد چندین‌بار به همین شیوهٔ سنگاجی مرمت شد (جدول ۳)، از آن جمله تسطیح ثلث غربی بالاخیابان در مقابل باغ هشت‌آباد، همزمان با انتقال دارالشفای آستانه از ۱۳۰۷ش تا ۱۳۰۸ش (آزادی، ۱۳۰۷: ۴۱-۴۰/ ۴؛ ۱۳۱۲: ۸۱۰/ ۱؛ ساکماق، ۶۸۵۳۳: ۵، ۲؛ تقوی‌گیلانی، ۱۳۸۷: ۷۰)، سنگ‌فرش بست پایین‌خیابان در همان سال (ساکماق، ۶۶۶۴۹: ۲) و بازسازی معبر خیابان پس از اتمام ساخت‌وساز دکان‌های حاشیه و جمع‌آوری تل‌های خاک وسط آن (تصویر ۲۲) در ۱۳۰۹ش بود (ساکماق، ۲۴۴۸۷؛ بهار، ۱۳۰۹: ۱/۷۷۱). مشهودترین نتیجهٔ عملیات اخیر، ایجاد پیاده‌رو مقابل دکان‌های بالاخیابان با استفاده از مصالح کم‌ارزشِ در دسترس و بدون اختلاف ارتفاع با سواره‌رو تا ۱۳۱۰ش بود (آزادی، ۱۳۰۹: ۲/۹؛ ساکماق، ۹۵۸۵۶: ۲-۱؛ ۶۷۱۵۴: ۳۷؛ ۲۷۴۶۷). پس از این، طی ۱۳۱۳ش تا ۱۳۱۵ش، کف خیابان مشهد با ترکیبی از شیوهٔ کهن و روش روزآمدترِ شن‌ریزی، به‌صورت سرتاسری بازسازی شد (جدول ۳). عملیات خاک‌برداری،

۱. برای سنگاجی خیابان، ابتدا قلوه‌سنگ‌های رودخانه‌ای با ابعاد مختلف از ۵ تا ۱۰ سانتی‌متر را روی خاک نرم پهن کرده و با پتک به داخل زمین می‌کوبیدند و سپس درز بین سنگ‌ها را با آب‌آهک یا یک‌لایه شن و ساروج پر می‌کردند (بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۳۶-۱۳۳).

زیرسازی، تراز، تسطیح، شن‌ریزی و سنگ‌ریزی معبر سواره در بالاخیابان همزمان با نهرسازی آن طی ۱۳۱۳ش و در پایین‌خیابان طی ۱۳۱۵-۱۳۱۴ش اجرا شد (ساکما، ۲۹۳/۲۸۱۵۹: اکثر صفحات؛ شهامت، ۱۳۱۵: ۲/۸۵؛ طوس، ۱۳۱۴: ۱/۱۱۷). پایان کار سنگ‌فرش سواره‌روی پایین‌خیابان در ۱۳۱۴ش همزمان شد با آغاز سنگ‌فرش جلوی مستغلات حاشیهٔ آن که تا سال بعد ادامه داشت (ساکماق، ۱۰۰۲۳۵: ۱۱؛ ۱۰۰۲۰۳: ۱). پیاده‌روسازی در پایین‌خیابان نیز منجر به ایجاد اختلاف سطح با سواره‌رو نشد (ساکما، ۲۹۳/۲۹۶۱۷: اکثر صفحات).

تصویر ۲۱: معبر پایین‌خیابان در دورهٔ قاجاریه (فن نیدرمایر، ۱۳۶۳: ۲۷۳/۲۷۲)

تصویر ۲۲: پایین‌خیابان در جریان عملیات ساختمانی دکان‌ها در نیمهٔ نخست دورهٔ پهلوی اول (ساکماق، ۲۴۴۸۷)

در سال‌های پایانی دورهٔ پهلوی اول بود (جدول ۳) که بخش زیادی از بالاخیابان همزمان با برخی دیگر از معابر مهم شهر آسفالته شد (تقوی‌گیلانی، ۱۳۸۷: ۷۰؛ ساکماق، مصاحبهٔ ب۱۳: ۸۲۱). آگهی مناقصهٔ آسفالت‌ریزی خیابان‌های مشهد در ۱۳۱۴ش منتشر شد (طوس، ۱۳۱۴: ۲/۸۹؛ شهامت، ۱۳۱۴: ۱/۱) و در ۱۳۱۶ش عملیات بتن‌ریزی و آسفالت‌ریزی بالاخیابان از جلو بست آغاز و همزمان میدان شاهپور نیز آسفالته شد (ساکماق، ۱۳۸۲۷۵: ۱۵؛ شهامت، ۱۳۱۶: ۱/۲؛ آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۲/۹۷۶). آسفالت معبر جنوبی بالاخیابان تا مرداد ۱۳۱۷ش و آسفالت معبر شمالی آن تا ۱۳۱۸ش از طرف بست به حدود میدان مجسمه رسید (آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۱/۹۸۰؛ همان: ۱/۹۸۴؛ ۱۳۱۸: ۱۲۴۸-۱/۱۲۸۰). با وجود برنامه‌ریزی برای آسفالت ثلث غربی بالاخیابان حدفاصل میدان مجسمه تا میدان شاهپور در ۱۳۱۹ش، این قسمت از بالاخیابان تا پایان دورهٔ پهلوی اول همچنان به‌صورت خاکی باقی ماند (آزادی، ۱۳۱۹: ۲/۱۷۴۳؛ ساکماق، ۱۵۶۲۶۸: ۸-۷؛ رهنما، ۱۳۹۰: ۶۹). در گرماگرم عملیات آسفالت‌ریزی در بالاخیابان، در پایین‌خیابان تنها به یک شن‌ریزی مجدد در ۱۳۱۷ش اکتفا شد (آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۱/۹۵۹). شفته‌ریزی، آسفالت‌ریزی و جدول‌کشی پیاده‌روهای بالاخیابان تقریباً همزمان با آسفالته کردن سواره‌روی آن (تصویر ۲۳) پیش رفت و تا ۱۳۱۸ش از طرف بست به کوچهٔ قنسولگری در مقابل باغ نادری رسید (ساکماق، ۸۰۱۴۴: ۲، ۸، ۱۶؛ ۸۰۴۱۱: ۲، ۴؛ شهامت، ۱۳۱۷: ۱/۱۲۳؛ ۱۳۱۸: ۱/۱۱۰). به‌این‌ترتیب در طی حدود ۴ سال پایانی دورهٔ پهلوی اول بخش قابل‌توجهی از طول خیابان مشهد آسفالته شد.

تصویر ۲۲: پیاده‌رو و سواره‌روی آسفالتهٔ بالاخیابان (ساکماق، ۲۴۳۸۶)

جدول ۲: دگرگونی عرصه و نهر خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	جزء کالبدی	سیمای کالبدی دورهٔ قاجاریه	دگرگونی عمده	سیمای کالبدی دورهٔ پهلوی اول	سال دگرگونی
۱	جدارهٔ نهر بالاخیابان	نهر ۳ متری با جدارهٔ آجری	استقرار موقت کسبه روی نهر/ چند مرتبه بازسازی با مصالح قدیم و جدید	تعمیرات مختصر	۱۳۰۵ش
				برپایی دکان‌های موقت روی نهر	۱۳۰۸-۱۳۰۹ش
				بازسازی با مصالح سنتی نامرغوب	۱۳۰۹ش
				بازسازی با مصالح سنتی مرغوب	۱۳۱۳-۱۳۱۴ش
				جداره‌سازی ثلث شرقی با مصالح نوین	۱۳۱۶ش
۲	جدارهٔ نهر پایین‌خیابان			تعمیرات مختصر	۱۳۰۵ش
				بازسازی با مصالح سنتی نامرغوب	۱۳۰۹ش
				بازسازی با مصالح سنتی مرغوب	۱۳۱۴-۱۳۱۵
۳	معبر بالاخیابان	تصرف ناهمگون ثلث شرقی / سنگاجی معبر و سنگ نره حاشیهٔ نهر	تعریض ثلث شرقی و آسفالته شدن دو سوم شرقی	ترمیم سنگ‌فرش ثلث غربی	۱۳۰۷-۱۳۰۸ش
				ترمیم سرتاسری و پیاده‌روسازی	۱۳۰۹-۱۳۱۰ش
				شن‌ریزی سرتاسری سواره‌رو	۱۳۱۳ش
				آسفالت‌ریزی سواره‌رو دو سوم شرقی	۱۳۱۶-۱۳۱۸ش
				آسفالت‌ریزی و جدول‌کشی پیاده‌رو ثلث شرقی	۱۳۱۶-۱۳۱۸ش
۴	معبر پایین‌خیابان	تصرف ناهمگون سرتاسری	تعریض و شن‌ریزی سرتاسری	ترمیم سرتاسری	۱۳۰۹ش
				شن‌ریزی و پیاده‌روسازی	۱۳۱۴-۱۳۱۵ش
				شن‌ریزی سواره‌رو	۱۳۱۷ش

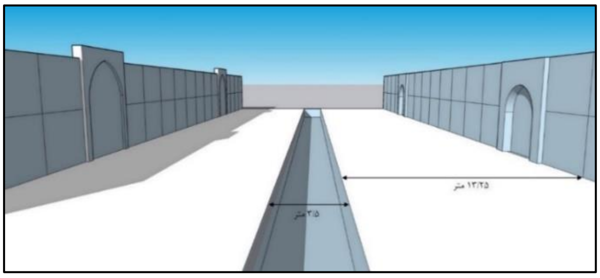
جداره‌های خیابان

تناسبات جداره‌ها: ارتفاع جداره‌های قاجاریِ بدنهٔ خیابان که احتمالاً در سراسر طول آن نیز یکسان نبوده است، به‌روشنی معلوم نیست (Adamec, 1981: 474). سیاحانی که در دورهٔ قاجار از مشهد بازدید کرده‌اند، کمتر از جداره‌های خیابان یادکرده‌اند (مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۱). بر اساس معدود شواهد مکتوب، می‌دانیم که بیشتر بناهای حاشیهٔ خیابان در این دوره غرفه‌هایی یک طبقه بوده است (Schweinitz, 1910: 25). این غرفه‌های طاق‌پوش کمی بیش از یک طبقهٔ معمولی ارتفاع داشت و پاتاق آن‌ها در تراز حدوداً ۲/۵ متری و تیزهٔ طاق‌ها در ارتفاع حدوداً ۴/۵ متری از زمین قرار می‌گرفت (تصویر ۲۴). در این میان اغلب

مدارس و کاروانسراهای حاشیهٔ خیابان دارای یک طبقهٔ بیشتر روی دکان‌ها بود (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲۶۵-۲۶۴؛ ماهوان، ۱۳۸۵: ۱۰۰-۱۰۲؛ ترابی، ۱۳۸۳: ۵۲). در طول خیابان سایبان پیش‌آمدهٔ دکان‌های یک‌طبقه و طرهٔ پیش‌نشستهٔ خانه‌های معدود دوطبقه نیز دیده می‌شد (ساکماق، ۳۱۰۴۶، ۲۷۴۷۱؛ مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۹۹، ۴۶۸۱). همزمان با تعریض خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول ارتفاع جداره‌های آن و درنتیجه نسبت عرض خیابان به ارتفاع جداره‌هایش نیز تغییر کرد. در جریان نوسازی بدنهٔ خیابان در ۱۳۰۸ش تا ۱۳۰۹ش بناهای سرتاسر حاشیهٔ آن به ارتفاع حدوداً ۷ متر در دو طبقهٔ ساخته شد (بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۱۷؛ مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۸؛ ساکماق، ۲۴۴۶۴). در این میان، سردر کاروانسراها و پیشانیِ مدارس علمیه تقریباً هم‌تراز با لبهٔ بام اتاق‌های طرفین یا با جَست کمی نسبت به آن‌ها باقی ماند (ساکماق، ۶۲۱، ۱۸۷، ۱۲۰۰۱، ۱۹۲۲۱). به‌این‌ترتیب، آهنگِ جدارهٔ خیابان در این دوره عبارت بود از قطار دکان‌های هم‌ارتفاع و بنایِ متفاوت سردرِ کاروانسراها و مدارس (تصویر ۲۴) که همچون نگینی در میان ردیف مغازه‌ها می‌درخشید (ساکماق، ۲۴۴۶۴).

تصویر ۲۴: تناسبات دکان‌های حاشیهٔ خیابان پیش از نوسازی دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: آرشیو نگارخانهٔ شهرداری مشهد)

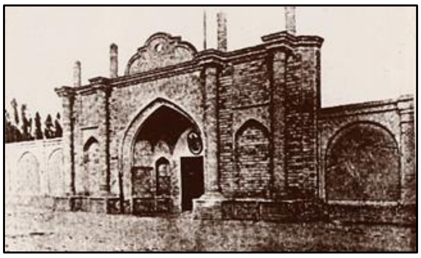

تصویر ۲۵: ابعاد و تناسبات خیابان مشهد در نیمهٔ نخست دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

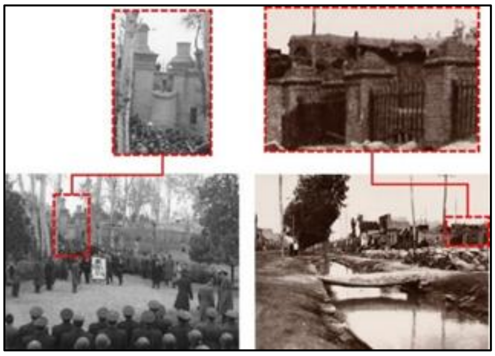
تصویر عمومی جدارهٔ خیابان پیش از بازسازی: در دورهٔ قاجار، در حاشیهٔ خیابان مشهد بناهایی چون کاروانسراها، مدارس، دکان‌ها، کارگاه‌ها، منازل، قراول‌خانه‌ها، مساجد، تکایا، حمام‌ها و آب‌انبارها قرار داشت. همچنین یک تلگرافخانه، دارالشفا و آسیاب در میان این بناها بود. اراضی باغات و گورستان‌ها نیز بخش دیگری از حاشیهٔ خیابان را تشکیل می‌داد (جولیس، ۱۲۸۶ق؛ سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲: ۹۵-۹۴؛ بقیعی، ۱۳۷۳: ۶۰؛ Schweinitz, 1910: 25). با وجود آنکه جداره‌های خیابان از عهد ناصری به بعد چندین‌بار بازسازی شد (بسطامی، ۱۳۹۳: ۱۰۶-۱۰۱؛ مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۱)، بناهای حاشیهٔ خیابان در سفرنامه‌های آن دوره فاقد معماری ممتاز و نامتناسب با یک گذر معتبر و در حد بناهای خشت و گلیِ محقر توصیف شده است (مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۵، ۲۴۹؛ :Yate, 1887 364; Schweinitz, 1910: 28)، اما در این میان دست‌کم سردرهای برخی بناها شاخص و قابل‌توجه بود.

از بین باغات که اغلب دارای دیوارهای خشت و گلی و دروازه‌هایی به سبک قاجاری بود (تصویر ۲۶) (ماهوان، ۱۳۹۲: ۲۸۳؛ مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۵؛ ساکماق، ۶۵۷۳۰: ۵۸-۵۶)، باغ نادری جداره‌ای متمایز و برون‌گرا داشت (Sauer, 1937: 13). جدارهٔ این باغ از لولهٔ تفنگ‌های قدیمی باروتی مابین ستون‌های چهارگوش آجری (تصویر ۲۷) و سردر ورودی آن به تقلید از دروازهٔ جدید بست بالاخیابان از پایه‌های تاج‌دار آجری (تصویر ۱۴) ساخته شده بود (ماهوان، ۱۳۹۲: ۱۷۸؛ زنگنه قاسم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۲۶۹). کاروانسراها که عمدتاً از بیرون دست‌کم دوطبقه به دیده می‌آمد، در سردر و هشتی نمای پرداخته‌تری (تصویر ۲۸) از سایر قسمت‌ها داشت (ماهوان، ۱۳۸۵: ۱۰۲-۱۰۰؛ صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲۶۲-۲۶۵؛ ساکماق، مصاحبهٔ غ۲۹، ۷۰). مشابه این

وضعیت در ورودی مدارس (تصویر ۲۹) خیابان مشهد تکرار می‌شد، با این تفاوت که استفاده از مقرنس و کاربندی گچی در سردر و کاشی‌کاری در نمای مدارس رایج‌تر بود (پسندیده، ۱۳۸۵: ۲۱۰-۲۱۱؛ شمس‌المحدثین، ۱۳۹۰: ۵۹، ۳۰، ۱۳؛ Sauer, 1937: 13). دکان‌ها که با وجود پرشمار بودن بازاری پیوسته نمی‌ساخت، اغلب سایه‌بان‌دار، اما فاقد ویترین بود. برای نمایش کالاها در این دکان‌ها از چهارچوب بی‌پیرایهٔ آن و برای نشستن فروشنده و مشتری از زیلویی روی زمین (تصویر ۳۰) استفاده می‌کردند (ساکماق، ۷۹۱۵، ۳۱۰۴۶؛ ماهوان، ۱۳۸۵: ۶۳-۶۶). مساجد خیابان مشهد نیز ظاهر چندان پرداخته و معتبری نداشت. در این میان تنها مسجد مقبرهٔ واقع در جنب باغ نادری را که دارای کتیبهٔ منسوب به علیرضا عباسی در ازارهٔ سردرش بود (تصویر ۳۱)، درخور توجه دانسته‌اند (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۲۱، ۱۵۱-۱۵۰، ۱۱۳؛ خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۸؛ تسبیحی، ۱۳۵۳: ۲۵۴-۲۵۲؛ Adamec, 1981: 476).

تصویر ۲۶: دروازهٔ باغ کنسولگری بریتانیا در مشهد (ماهوان، ۱۳۹۲: ۲۸۳)

تصویر ۲۷: جدارهٔ باغ نادری، دورهٔ پهلوی اول (سمت راست)، دروازهٔ باغ نادری، دورهٔ پهلوی دوم (ساکماق، عکس ۱۱۱۸۳؛ آرشیو شخصی نگارندگان)

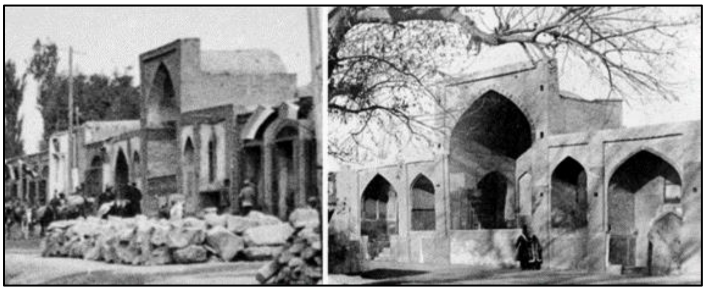
تصویر ۲۸: سردر کاروانسراهای خیابان مشهد (ساکماق، ۱۷۵، ۱۹۲۲۱)

تصویر ۲۹: نمای سردر مدارس خیابان مشهد (ساکماق، ۲۶۸۶۶، ۲۶۸۶۷، ۱۲۲۹۱، ۶۲۱؛ ترابی، ۱۳۸۳: ۵۲)

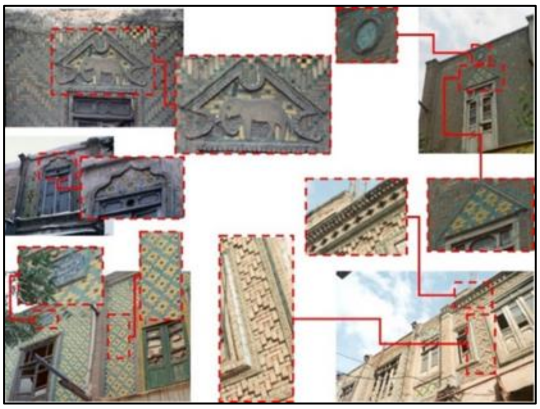

تصویر ۳۰: نمای دکان برنج‌سازی در مشهد در ۱۳۱۰ش (Skrine, 1962: 152)

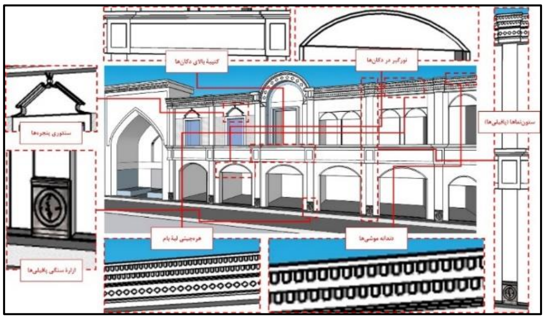

تصویر ۳۱: مسجد مقبره؛ دورهٔ قاجار (سمت راست)، دورهٔ پهلوی اول (سمت چپ) (مرکز اسناد کاخ گلستان، ۱۵-۲۰۴؛ ساکماق، ۱۱۱۸۳)

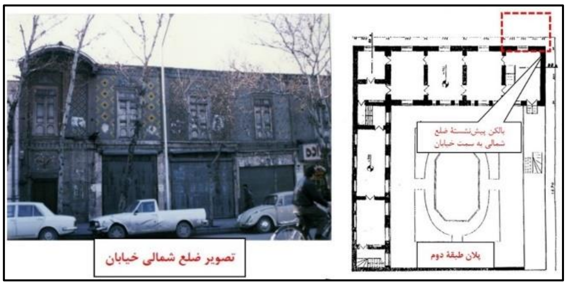
تصویر عمومی جدارهٔ خیابان پس از بازسازی: در دورهٔ پهلوی اول در نتیجهٔ اجرای سیاست تعریض و توسعهٔ معابر بافت قدیم به‌منظور روان‌سازی ترافیک سواره (رهنما، ۱۳۹۰: ۲۳)، نمای حاشیهٔ خیابان‌ها نوسازی و به محل ظهور معماری جدید بدل شد (کیانی، ۱۳۹۳: ۲۰۱-۲۰۰). در همین راستا، در حاشیهٔ خیابان مشهد نیز دکان‌هایی دو طبقه، طبق طرح منسوب به طاهرزادهٔ بهزاد (تصویر ۳۳)، برپا شد (جدول ۴) و خیابان به‌صورت بازاری پیوسته درآمد (مسعودی، ۱۳۹۶: ۹۴؛ بقیعی، ۱۳۷۳: ۱۱۷؛ Sauer, 1937: 13). ریخت مغازه‌ها از طاق‌نماهایی نورگیر به نام خفنگ در طبقهٔ همکف (ساکماق، ۵۱۷۵؛ ۸۰۴۰۷: ۱۹؛ ۷۹۴۹۱: ۱۰؛ Sauer, 1937: 13) و پنجره‌های مربع شکل و تزئیناتی رنگی در طبقهٔ فوقانی تشکیل می‌شد (Sauer, 1937: 73). تزیینات طبقهٔ فوقانی دکان‌ها از گره‌چینی آجر و کاشی به‌صورت مجزا یا تلفیقی و در رنگ‌های زرد، سیاه، سفید، صورتی و بیش از همه فیروزه‌ای و بعضاً در قالب طرح‌های هندسی همچون لوزی و مثلث تشکیل شده بود. در حاشیهٔ نمای بعضی پلاک‌ها از آجر نقش‌دار نیز استفاده کرده بودند. ستون نمای بین دکان‌ها به علت طرح سنگ ازاره‌اش به پافیلی شهره بود (کیانی، ۱۳۹۳: ۲۴۵-۲۴۴؛ میراث فرهنگی مشهد، ۱۳۸۷۴: همهٔ صفحات؛ پیمایش میدانی). بالای پنجره‌ها طرح سنتوری و انواع کلاه‌فرنگی‌ها و در مواردی کتیبه‌های کاشی بیضی‌شکل با مضامین مذهبی یا نقوش گل و بوته و حتی حیوانات کار شده بود (میراث فرهنگی مشهد، ۱۳۸۷۴: همهٔ صفحات؛ پیمایش میدانی؛ ماهوان، ۱۳۹۲: ۱۴۷-۱۴۶). رخبام طبقهٔ فوقانی با هره‌چینی و ایجاد دندان‌موشی تزیین شده بود (میراث فرهنگی مشهد، ۱۳۸۷۴: همهٔ صفحات؛ پیمایش میدانی) (تصویر ۳۲). خانه‌هایی در طبقهٔ فوقانی برخی دکان‌های جدید وجود داشت. برخی از این خانه‌ها بالکنی (تصویر ۳۴) با آسمانهٔ فلزیِ قوسی‌شکل و نردهٔ فرفورژه داشت (میراث فرهنگی مشهد، ۲۹۱۸، ۲۹-۱۸؛ ۱۳۳۶۷، ۲۲-۴۰). پنجره‌های بدون دست‌اندازی که نرده‌ای در مقابلشان کشیده می‌شد نیز در حکم بالکن عمل می‌کرد (ساکماق، ۴۵۴۲، ۴۵۴۳، ۴۵۵۹). در این میان، تنها استثنا ثلث غربی بالاخیابان، حدفاصل میدان شاهپور تا میدان مجسمه بود که عمدهٔ خانه‌های یک طبقه و فرسودهٔ آن تا پایان دورهٔ پهلوی اول به سبک تازه نوسازی نشد (ساکماق، ۱۵۶۲۶۸: ۷).

تصویر ۳۲: تزیینات جداره‌های بالاخیابان و پایین‌خیابان (ساکماق، عکس ۲۶۱۱۷، ۲۶۱۱۳، ۲۶۱۷۱، ۳۱۱۷۶، ۲۶۰۳۷)

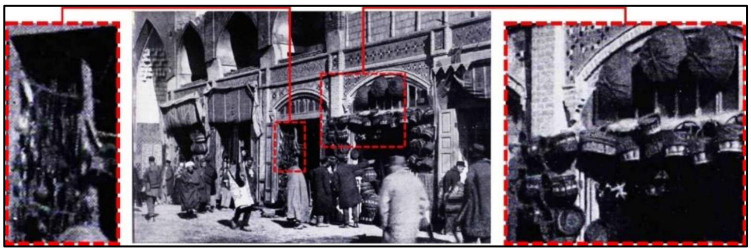

تصویر ۳۳: جزئیات نمای عمومی جدارهٔ خیابان مشهد پس از نوسازی دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

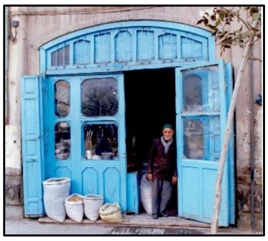

تصویر ۳۴. پلان و نمای بالکن خانهٔ داوودی در بالاخیابان (مأخذ: میراث فرهنگی مشهد، با تصرف نگارندگان)

درهای دکان‌های جدید (تصویر ۳۶) دو لایه بود، لایهٔ تاشوی رویین در حکم حافظ مغازه و لایهٔ زیرین شامل چهار لت با پاخور چوبی حدوداً یک متری و قاب‌های بزرگ شیشه‌ای بود. ازآنجاکه دکان‌های جدید همچنان ویترین نداشت، دکان‌داران اجناس خود را از پشت و مقابل درها یا با آویزان کردن از چهارچوب آن‌ها (تصویر ۳۵) به نمایش می‌گذاشتند (ساکماق، ۷۹۴۸۴: ۳؛ مصاحبهٔ ب۱۳: ۱۱۹، ۱۷۹؛ Sauer, 1937: 16/17). در اواخر دورهٔ پهلوی اول دکان‌های عرضهٔ مواد خوراکی جهت جلوگیری از ورود گرد و خاک و تجمع حشرات، ملزم به استفاده از درهای تمام شیشه‌ای شدند (آفتاب شرق، ۱۳۱۷: ۸۷۷-۴/۸۷۶).

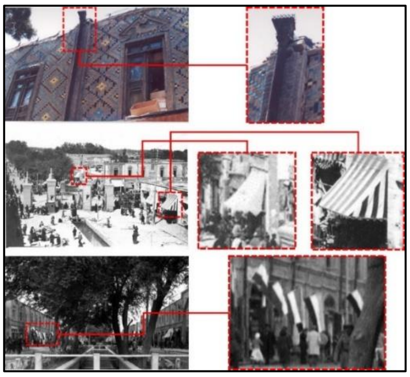

تصویر ۳۵: نمایش اجناس در دکان‌های جنب مدرسهٔ باقریه (Sauer, 1937: 16/17)

تصویر ۳۶: دکانی در پایین‌خیابان (ساکماق: ۵۱۷۵)

در میان ردیف دکان‌های جدید، سردر مدارس کهن و کاروانسراها با هیئت پیشینشان همچنان خودنمایی می‌کرد (ساکماق، ۶۷۰۹۷: ۹، ۶؛ ماهوان، ۱۳۹۲: ۲۰۸؛ Sauer, 1937: 13-14). به جز باغ نادری که صورت پیشینش را حفظ کرده بود، بیشتر جداره‌های چینه‌ای باغات باقی‌مانده در حاشیهٔ خیابان جای خود را به‌ردیف دکان‌ها داد (ساکماق، ۸۰۴۰۳: ۲۲؛ ۶۵۷۳۰: ۵۸-۵۶؛ آفتاب شرق، ۱۳۱۶: ۱/۷۹۲؛ Sauer, 1937: 13). در نیمهٔ دوم دورهٔ پهلوی اول عمدهٔ تغییرات در ملحقات و متعلقات نمای جداره‌ها رخ داد (جدول ۴). در ۱۳۱۴ش پس از برچیدن ناودان‌های پیشین، ناودان‌های حلبی دست‌ساز با نقوش و تزیینات یک‌شکل (تصویر ۳۷) بر روی پافیلی‌ها نصب شد (ساکما، ۲۹۳/۲۹۴۷۱: ۲۳۹؛ بهار، ۱۳۱۴: ۲/۱۸۷۲؛ میراث فرهنگی مشهد، ۱۳۸۷۴: همهٔ صفحات). همچنین کفِ اتاق فوقانیِ سردر برخی سراها یا گاراژها را نسبت به دکان‌های طرفین آن‌ها (تصویر ۳۸) به جهت تسهیل ورود اتومبیل‌های بزرگ بالاتر بردند (ساکماق، ۶۱۵۳، ۹۰۲۵۸: ۹۲). سایر تحولات کالبدی و اقدامات مؤثر در جداره‌های خیابان مشهد در این برهه عبارت بود از مجهز شدن دکان‌ها به سایه‌بان‌های تاشوی یک‌شکل (تصویر ۳۷)، پس از اتمام عملیات نوسازی جداره (ساکماق، عکس ۲۴۳۸۶، ۲۴۸۳۹؛ همان‌جا، ۷۹۵۰۱: ۳-۴) و الزام مالکان به طاق‌نماسازی و محجرسازی ساختمان‌های در دست‌ساخت و سفیدکاری عمارت‌های ساخته‌شده و رنگ‌آمیزی مجدد آن‌ها از ۱۳۱۴ش تا ۱۳۱۶ش (ساکماق، ۱۰۰۲۳۵: ۲۲؛ ساکما، ۲۹۳/۲۹۶۱۷: ۴، ۲۳۶، ۲۵۷؛ ۲۹۳/۲۹۹۸۸: ۱۴۵؛ آفتاب شرق، ۱۳۱۴: ۱/۲۹۰؛ شهامت، ۱۳۱۴: ۱/۸).

تصویر ۳۷: الحاقات و تزیینات خیابان مشهد. (ساکماق، ۲۴۸۳۹، ۲۶۰۲۸، ۱۱۱۸۴، با تصرف نگارندگان)

تصویر ۳۸: بقایای سردر بالا کشیده شدهٔ سرایی در پایین‌خیابان، دورهٔ پهلوی دوم (ساکماق: ۶۱۵۳)

جدول ٤: دگرگونی جداره‌های خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	جزء کالبدی	وضعیت کالبدی دورهٔ قاجاریه	نحوهٔ دگرگونی	اقدامات کالبدی دورهٔ پهلوی اول	سال اقدام
۱	جدارهٔ بالاخیابان و پایین‌خیابان	متشکل از دکان‌های یک طبقهٔ سایه‌بان‌دار و پیش‌طرهٔ خانه‌های دو طبقه و سردر کاروانسراها، مدارس و آب‌انبارها/ طاق‌های تیزه‌دار/ ارتفاع حدود ۴/۵ متری	تخریب و احداث دکان‌های دو طبقهٔ جدید با ارتفاع حدود ۷ متری در حریم قانونی خیابان	نوسازی خانه‌ها و دکان‌ها با سبک طاهرزادهٔ بهزاد به‌جز ثلث غربی بالاخیابان	۱۳۰۷-۱۳۰۹ش
				نصب ناودان‌های حلبی روی پافیلی‌ها	۱۳۱۴ش
				طاق‌نماسازی، محجرسازی بناهای در دست‌ساخت و سفیدکاری نماهای سابق	۱۳۱۴-۱۳۱۶ش
				نصب سایه‌بان‌های تاشوی یک‌شکل بالای مغازه‌ها	۱۳۱۷ش
				نصب درهای تمام شیشه‌ای برای برخی دکان‌ها	۱۳۱۷ش
				بالاکشیدن سردر گاراژها	۱۳۱۸ش

نتیجه‌گیری

کالبد خیابان تاریخی مشهد که از عهد شاه‌عباس تا پایان دورهٔ قاجار، یگانه خیابان این شهر بود، در دورهٔ پهلوی اول، به دنبال سیاست‌های توسعهٔ شهری و به‌موازات پیدایی خیابان‌های جدید در این شهر، از نظر کالبدی دگرگون شد. در تغییری نمادین، دروازه‌های خیابان که نشانهٔ محصوریت آن بود از میان برداشته و به‌جای آن‌ها میدان‌های اخذ عوارض با شمایلی جدید ساخته شد. از طرفی دیگر، خیابانی با طرح دایره‌ای بزرگ در محل اتصال خیابان به بست‌ها احداث شد که با دور زدن بست‌ها و حرم رضوی دو پارهٔ خیابان مشهد را که پیش‌تر دسترسی مستقیمی به یکدیگر نداشت، به هم می‌رساند. در این دوره، کانون‌های شهری تازه‌ای در طول خیابان پدید آمد، ازجمله در محل رسیدن دو خیابان تازه‌ساخت پهلوی و استخر به بالاخیابان تقاطعی مهم شکل گرفت که به‌تدریج به میدانی بزرگ جهت میزبانی از مجسمهٔ شاه بدل شد. در جریان نوسازی سراسری و هماهنگ بدنهٔ خیابان جداره‌هایی پدید آمد که در طرح و ساخت وام‌دار بناهای قاجاری و در ترکیب‌بندی بازتابی از روحیهٔ نوخواهی حاکم بود. در این دوره بود که دست‌کم بخشی از عرصهٔ خیابان شامل نهر و معبر آن، پس از چند نوبت بازسازی با مصالح بوم‌آورد، سرانجام با مصالح جدید بتن و آسفالت، ظاهری امروزی یافت. بی‌تردید به‌کارگیری مصالح نوین خیابان را برای عبور و مرور اتومبیل‌ها هموارتر نمود، اما موجب قلب ماهیت پیاده‌راه خیابان مشهد شد و بافت انسانی و طبیعی آن را دگرگون ساخت.

این پژوهش گزارشی جامع از مهم‌ترین دگرگونی‌های کالبدی خیابان مشهد در طول دورهٔ پهلوی اول عرضه کرد و نشان داد که می‌توان سیر زمانی تحولات کالبدی خیابان مشهد در دورهٔ پهلوی اول را به دو برهه تقسیم نمود: در برههٔ نخست (۱۳۱۲-۱۳۰۴ش)، شاهد دگرگونی شتابان و در برههٔ دوم (۱۳۱۲-۱۳۲۰ش)، شاهد روند بطئی تغییرات هستیم. در برههٔ نخست و تا ۱۳۰۹ش، سراسر دکان‌های کهنه درهم‌کوبیده و به‌جای آن‌ها در عرض اصلی خیابان بازاری پیوسته از دکان‌های بالاخانه‌دار ساخته شد و بالاخیابان و پایین‌خیابان برای نخستین‌بار از طریق فلکهٔ شمالی به‌یکدیگر متصل گردید. از ۱۳۰۹ش کار احداث فلکه جنوبی، پی‌ریزی میدان تقاطع خیابان پهلوی با بالاخیابان و مقدمات ایجاد میدان‌های عوارضی آغاز شد. همزمان با تکمیل دکان‌ها، تعمیر نهر نیز آغاز شد، اما این دست از تعمیرات تا ورود مصالح جدید، شامل بتن و آسفالت و آهن در برههٔ دوم، منجر به تغییر اساسی کیفیت کالبدی جدارهٔ نااستوار نهر و معبر ناهموار حاشیه‌اش نگردید. در برههٔ دوم با تثبیت جدارهٔ خیابان، در یک‌دست‌سازی جزییات نما سخت‌گیری و تغییرات به الحاقاتی همچون نصب ناودان‌ها و سایبان‌های متحدالشکل محدود شد. کار احداث میدان‌های عوارضی و میدان مجسمه نیز در همین برهه به سرانجام رسید.

در سطح کلان، بالاخیابان و پایین‌خیابان و در سطح خرد، هر یک از سه ثلث بالاخیابان، سیر متفاوتی از تحولات کالبدی را در دورهٔ پهلوی اول از سر گذراندند. اگر بست‌ها را نیز جزوی از پاره‌های خیابان بدانیم، یک قلمروی دیگر به تقسیم‌بندی یادشده افزوده خواهد شد. قلمروی بست‌ها که آشکارا با دروازه و سپس خیابان فلکه مشخص می‌شد، در تحولات کالبدی خیابان همواره پیش‌گام و بلکه در حکم سرمشق بود. عقب‌نشینی و احداث دکان‌های جدید در ۱۳۰۷ش و بازسازی نهر در ۱۳۰۹ش، ابتدا در محدودهٔ بست‌ها آزموده شد. در مقابل بست‌ها، تحولات کالبدی پایین‌خیابان نسبت به بالاخیابان اغلب با تأخیر رخ می‌داد. عملیات ساختمانی جداره‌ها و کف پایین‌خیابان هر بار با حدود یک سال تأخیر نسبت به بالاخیابان آغاز شد. افزون بر آن، معبر و نهر پایین‌خیابان تا پایان دورهٔ پهلوی اول از مصالح نوین بی‌بهره ماند و تنها سواره‌رو آن شن‌ریزی شد. به نظر می‌رسد کیفیات کالبدی قسمت‌های مختلف بالاخیابان نیز تابع فاصلهٔ هر قسمت با حرم بود. ثلث شرقی بالاخیابان که نزدیک‌ترین قسمت آن به حرم به‌شمار می‌رفت، پیش از تحولات دورهٔ پهلوی اول واجد بیشترین قرابت کالبدی و حتی کارکردی با پایین‌خیابان بود. پدید آمدن تقاطع خیابان شاهرضا مرزی عینی به این ثلث از بالاخیابان بخشید. دو سوم دیگر بالاخیابان پیش از تحولات پهلوی اول بیشتر به کوچه‌باغ‌ها و فضای روستایی شباهت داشت تا خیابانی در میانهٔ شهر، اما در جریان نوسازی پهلوی اول ثلث میانی بالاخیابان راه خود را از ثلث غربی جدا کرد و بیشتر به ویژگی‌های ثلث شرقی گرایش یافت. پدید آمدن تقاطع خیابان پهلوی و سپس میدان مجسمه نیز مرز عینی این ثلث با ثلث غربی بالاخیابان را عیان کرد. به‌دنبال اقدامات عمرانی پهلوی اول، ثلث شرقی و سپس ثلث میانی بالاخیابان به‌طور مستمر از پایین‌خیابان پیشی گرفت. در ۱۳۱۲ش بازسازی معبر و نهر خیابان از ثلث شرقی بالاخیابان آغاز و تا ثلث میانی بالاخیابان ادامه یافت. با ظهور تکنولوژی بتن‌ریزی و آسفالت‌ریزی در مشهد، همین دو ثلث بالاخیابان بود که پیش از هر جای دیگر از این خیابان، در فاصلهٔ ۱۳۱٦ش تا ۱۳۱۸ش نوسازی شد و متمایز با مابقی خیابان مشهد از پیاده‌رو تا سواره‌رو، نهر و پل‌ها به شکل یک خیابان کاملاً بتنی و آسفالته درآمد. ثلث غربی بالاخیابان نیز در سراسر این دوره از برنامه‌های توسعه عقب ماند. از این‌رو بود که به‌جز میدان شاهپور، معبر و نهر آن تا پایان دورهٔ پهلوی اول، به‌صورت خاکی باقی ماند.

فهرست منابع

۱. اخوان‌مهدوی، علی. (۱۳۹۴). «فلکهٔ حضرتی مشهد؛ پیدایش و توسعه». ***مشکوه***. (شماره ۲۰)، ۱۲۵-۱۰٦.

۲. اسکندربیگ ترکمان. (۱۳۹۰). ***تاریخ عالم‌آرای عباسی***. تهران: نگاه.

۳. اکبری، امیر، و علی فرخی. (۱۳۹۰). «اهمیت بناهای تاریخی سنگ بست و تلاقی راه‌های ارتباطی جاده ابریشم در خراسان». ***تاریخ***. (شماره ۲۲)، ۳۲-۷.

٤. بارنز، آلکس. (۱۳٦٦). ***سفرنامه بارنز***. ترجمه حسن سلطانی‌فر. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس.

٥. بسطامی، فاضل. (۱۳۹۳). ***فردوس التواریخ***. مشهد: آستان قدس رضوی.

٦. بقیعی، غلامحسین. (۱۳۷۳). ***مزار میر مراد (نمایی از مشهد قدیم)***. تهران: گوتنبرگ.

۷. بی‌نا. (۱۳۷۹). ***طومار علیشاهی (سند وقف آستان قدس رضوی) مورخ ۱۱٦۰ق***. مشهد: مرکز خراسان شناسی آستان قدس رضوی.

۸. بی‌نا. (۱۳۸۰). ***اسنادی از انجمن‌های بلدی، تجار و اصناف (۱۳۰۰-۱۳۲۰ش)***. ج۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۹. بینش، تقی. (۱۳٥٦). «جغرافیای محله‌های مشهد». ***جستارهای ادبی***. (شماره ٥۱)، ٦۰۰-٥۷۴.

۱۰. پارسایی، محمدمهدی. (۱۳۹۳). ***مشهد قدیم به روایت تصویر***. مشهد: بوی شهر بهشت.

۱۱. پسندیده، محمود. (۱۳۸٥). ***حوزه علمیه خراسان***. ج۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

۱۲. ترابی، نسرین. (۱۳۸۳). ***عکاس‌خانه ایام گزیده‌ای از تاریخ عکاسی خراسان***. ترجمه هاشم جوادزاده. تهران: کلهر.

۱۳. تسبیحی، محمدحسین. (۱۳٥۳). ***از خوانسار تا خراسان***. پاکستان: بی‌نا.

۱٤. تقوی‌گیلانی، محمدحسین. (۱۳۸۷). ***خاطرات حکمت یا مشهد قدیم***. بی‌جا: بی‌نا.

۱۵. جولیس. (۱۲۸۶). ***نقشهٔ مشهد مقدس***. مرکز اسناد کاخ گلستان.

۱۶. حجازی، سیدحسین (۱۳۳۲). ***راهنمای مشهد الرضا(ع)***. مشهد: بی‌نا.

۱۷. حسین زاده، مهدی و همکاران. (زمستان ۱۴۰۰). «خوانش منظر خیابان، بالاخیابان و پایین‌خیابان شهر مشهد به‌مثابهٔ آستانهٔ تشرف به حرم رضوی(ع)». ***منظر***. سال سیزدهم (شماره ۵۷)، ص ۶۴ – ۷۷.

۱۸. حقیقت‌بین، مهدی، و همکاران. (۱۳۸۸). «بررسی تاریخی خیابان -چهارباغ- شهر مشهد در عصر صفویه؛ ۱۰۱۶-۱۰۲۰ق». ***پژوهش‌های تاریخی***. (شماره ۴)، ۵۴-۳۷.

۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۶۵). ***گزارشی از سابقهٔ تاریخی و اوضاع کنونی حوزهٔ علمیهٔ مشهد***. بی‌جا: بی‌نا.

۲۰. خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). ***سفرنامه خانیکوف (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی)***. ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: آستان قدس رضوی.

۲۱. دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). ***سفرنامه خراسان تا بختیاری***. ترجمه محمدعلی فره‌وشی. تهران: امیرکبیر.

۲۲. رضوان، محمدحسن. (۱۳۴۳). «ابنیهٔ آستان قدس: ساختمان جدید بست‌های آستان قدس». ***نامه آستان قدس***. (شماره ۱۹)، ۱۰۲-۹۷.

۲۳. رضوانی، علیرضا، و مهدی آیتی. (۱۳۸۴). ***در جستجوی هویت شهری مشهد***. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

۲۴. روشنی، قدرت‌الله. (۱۳۶۸). «وقف‌نامهٔ آب خیابان مشهد». ***فرهنگ ایران‌زمین***. (شماره ۲۸)، ۳۲۶-۳۲۰.

۲۵. رهنما، محمدرحیم. (۱۳۹۰). ***شناسایی و وجه‌تسمیهٔ معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد***. مشهد: شهرداری مشهد.

۲۶. ریاضی، غلامرضا. (۱۳۳۴). ***راهنمای مشهد***. مشهد: کتابفروشی زوار.

۲۷. ریچاردز، فرد. (۱۳۴۳). ***سفرنامه فرد ریچاردز***. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: ترجمه و نشر کتاب.

۲۸. زنگنه قاسم‌آبادی، ابراهیم. (۱۳۹۰). ***مزارات مشهد بزرگ***. مشهد: طنین‌قلم.

۲۹. سالک، محمدتقی. (۱۳۸۶). «نگرشی بر نهادک نامهٔ شاه‌عباس نخست صفوی و بازشناسی فرمانی از وی». ***وقف میراث جاویدان***. (شماره ۵۸)، ۷۹-۶۶.

۳۰. سعیدی، عباس. (۱۳۴۴). «جغرافیای شهر مشهد». ***جستارهای ادبی***. (شماره ۳-۲)، ۱۹۷-۱۷۴.

۳۱. سید قطبی، سید مهدی. (۱۳۹۸). ***اخبار خراسان در مطبوعات دورهٔ قاجار***. ج۲. قم: مجمع ذخایر اسلامی.

۳۲. سیدقطبی، سید مهدی. (۱۳۹۷). ***پنج سفرنامه خراسان: به قلم روزنامه‌نگاران دورهٔ قاجار و پهلوی***. مشهد: نسیم آفتاب.

۳۳. سیدی فرخد، سید مهدی. (۱۳۹۲). ***نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد***. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.

۳۴. سیدی، مهدی. (۱۳۷۸). ***تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه)***. تهران: جامی.

۳۵. سیدی، مهدی. (۱۳۸۰). «خیابان و آب خیابان مشهد». ***فرهنگ خراسان***. (شماره ۲)، ۸۰-۶۵.

۳۶. سیدی، مهدی. (۱۳۹۳). «خیابان مشهد». ***دائرة المعارف آستان قدس رضوی***. ج۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

۳۷. سیدی، مهدی، و اشرف‌السادات میرکمالی. (۱۳۸۲). ***سیمای تاریخی-فرهنگی شهر مشهد***. مشهد: آوام.

۳۸. شافعی، بیژن، و همکاران. (۱۳۸۴). ***معماری کریم طاهرزادهٔ بهزاد***. ترجمه ترانه یلدا و ندا قیاسی. تهران: دید.

۳۹. شریعتی، علی. (۱۳۶۳). ***راهنمای خراسان***. بی‌جا: الفبا.

۴۰. شمس‌المحدثین خراسانی، محمد. (۱۳۹۰ق). ***یادگار طوس***. مشهد: بی‌نا.

۴۱. شوشتری، محمدعلی. (۱۳۷۹). ***خاطرات سیاسی سید محمدعلی شوشتری خفیه‌نویس رضاشاه پهلوی***. ویراسته غلامحسین میرزا صالح. تهران: کویر.

۴۲. صدرالمتألهین لاهیجانی، محمد بن محمدعلی. (۱۳۸۶). ***تاریخ و جغرافیای شهر مشهد***. ویراسته محمدرضا قصابیان. مشهد: انصار.

۴۳. صنیع‌الدوله، محمدحسن. (۱۳۰۱ق). ***مطلع الشمس***. ج۲. بی‌جا: بی‌نا.

۴۴. طالبیان، محمد، و غلامرضا آذری‌خاکستر. (۱۳۹۳). «بست‌های حرم». ***دائرة المعارف آستان قدس رضوی.*** ج۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
٤٥. عبدالکریم. (۱۳۲۲). ***در رکاب نادرشاه یا سفرنامه عبدالکریم.*** ویراسته محمود هدایت. تهران: سپهر.
۴۶. عزتیان‌سرابی، رویا. (۱۳۹۷). «تبیین معیارهای کالبدی مسیر گردشگری-فرهنگی بناهای تاریخی محلهٔ پایین‌خیابان مشهد». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد.*** مشهد: موسسه آموزش عالی اقبال لاهوری.
٤٧. عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). ***فرهنگ خراسان-بخش طوس.*** تهران: عطارد.
۴۸. عفیفی، وحیده و همکاران. (تابستان ۱۳۹۷). «بررسی تزیینات جداره‌های ارزشمند تاریخی با هدف الگویابی برای تداوم تزیینات معماری ایرانی-اسلامی در بدنه‌های شهری (مطالعات موردی راستهٔ بالاخیابان مشهد)». ***نقش جهان.*** سال هشتم (شماره ۲)، ۱۲۱-۱۱۲.
۴۹. فریزر، جیمز بیلی. (۱۳۶۴). ***سفرنامهٔ فریزر معروف به سفر زمستانی.*** ترجمه منوچهر امیری. تهران: توس.
۵۰. فن‌نیدرمایر، اسکار. (۱۳۶۳). ***زیر آفتاب سوزان ایران.*** ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: تاریخ ایران.
۵۱. قاجار قوانلو، زین‌العابدین. (۱۳۸۲). ***نفوس ارض اقدس (مردم مشهد قدیم).*** ویراسته مهدی سیدی. مشهد: مهبان.
۵۲. قاجار، ناصرالدین‌شاه. (۱۳۹۴). ***سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه به خراسان سفر دوم.*** تهران: خانه تاریخ و تصویر ابریشمی.
۵۳. قاجار، ناصرالدین‌شاه. (۱۳۹۶). ***روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه (از ربیع‌الاول ۱۲۸۳ تا جمادی‌الثانی ۱۲۸۴ ق.) به انضمام شرح کامل سفرنامهٔ اول خراسان.*** ویراسته مجید عبدامین. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.
۵۴. قاضی، عبدالرحیم. (۱۳۸۷). «نظام‌الملک ثانی امیر علیشیرنوایی». ***تاریخ‌پژوهی.*** (شماره ۳۷-۳۶)، ۷۲-۵۹.
۵۵. قصابیان، محمدرضا. (۱۳۷۷). ***تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز افشاریه.*** مشهد: انصار.
٥٦. کرزن، جرج. ن. (۱۳۷۳). ***ایران و قضیه ایران.*** ج۱. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
۵۷. کیانی، فاطمه. (۱۳۹۰). «درآمدی بر هنر کاشی‌کاری ایران». ***کتاب ماه هنر.*** (شماره ۱۵۳)، ۱۲۵-۱۱۸.
۵۸. کیانی، مصطفی. (۱۳۹۳). ***معماری دورهٔ پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دورهٔ بیست‌سالهٔ معاصر ایران ۱۲۹۹-۱۳۲۰.*** تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۵۹. گرگانی‌دشته، و همکاران. (۱۴۰۰). «شاخصه‌های جفت‌سازی ابنیه در محور خیابان هرات (بررسی تطبیقی نمونه‌های جفت‌سازی در خیابان هرات و مجموعه‌های معماری ماوراءالنهر در دورهٔ تیموری)». ***پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران.*** (شماره ۲۸)، ۲۱۷-۱۹۷.
٦٠. لطیفی، غلامرضا و همکاران. (زمستان ۱۳۹۱). «بررسی انگاره‌های نوگرایی شهری و نمودهای آن در شهر مشهد در دوره پهلوی اول». ***پژوهشنامه خراسان بزرگ.*** (شماره ۹)، ۵۱-۴۱.
٦١. ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). ***تاریخ مشهد الرضا.*** مشهد: دفتر جغرافیایی و ماهوان.
٦٢. ماهوان، احمد. (۱۳۸۵). ***بازار در فرهنگ و ادب ایران‌زمین.*** مشهد: ماهوان.
٦٣. ماهوان، احمد. (۱۳۹۲). ***مشهد قدیم در نگاه تصاویر.*** مشهد: دفتر جغرافیایی و ماهوان.
٦٤. مدرس‌رضوی، محمدتقی، و همکاران. (۱۳۸٦). ***مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور.*** ویراسته سیدمهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.
٦٥. مسعودی، عباس. (۱۳۹٦). ***سه روز در مشهد، ۱۳۱۱ خورشیدی: یادداشت‌های سفر عباس مسعودی.*** ویراسته سیدمهدی سید قطبی. مشهد: نسیم آفتاب.
٦٦. مک‌گرگر، سی. ام. (۱۳٦٦). ***شرح سفری به ایالت خراسان.*** ج۱. ترجمه مجید مهدی‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
٦٧. منجم، جلال‌الدین. (۱۳٦٦). ***تاریخ عباسی یا روزنامهٔ ملاجلال.*** ویراسته سیف‌الله وحیدنیا. بی‌جا: وحید.
٦٨. مولوی، عبدالحمید. (۱۳۴۴). «مدرسهٔ قدیمه دینیه نواب (معرفی ابنیه تاریخی خراسان)». ***نامه آستان قدس.*** (شماره ۲۳-۲۲)، ۲۱۳-۲۰۴.

۶۹. مهریار، محمد، و همکاران. (۱۳۷۸). ***اسناد تصویری شهرهای ایرانی دورهٔ قاجار***. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

۷۰. مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). ***راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوي***. مشهد: آستان قدس رضوي.

۷۱. نجاتی، ضیا بخش، کلالی، دانشجو، غفاری. (۱۳۳۳). ***نقشهٔ راهنمای شهر مشهد***. مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۷۲. نجیب کازرکار و همکاران. (۱۳۹۳). «سیر دگرگونی ویژگی هاي كالبدي معماري و شهرسازي بافت قديم مشهد در دوران تيموري و صفوي». ***فقه و تاریخ تمدن***. (شماره ۱)، ۸۷-۱۱۴.

۷۳. نجیب کازرکار، نسرین، و همکاران. (۱۳۹۴). «آسیب‌شناسی مداخله‌های کالبدی صورت گرفته در بافت قدیم مشهد». ***فقه و تاریخ تمدن***. (شماره ۲)،

۷۴. ۱۱-۴۵.

۷۵. نعمتی، بهزاد، و مهدی حسامی. (۱۳۹۵). ***گزیدهٔ عکس‌های تاریخی حرم مطهر امام رضا(ع) و مشهد***. مشهد: آستان قدس رضوی.

۷۶. قوانلو و شیبانی. (۱۳۲۵). نقشهٔ شهر مشهد. American Geographical Society Library Digital Map Collection. https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/2136 تاریخ دسترسی 2022/11/14

77. Adamec, L. W. (1981). ***Historical gazetteer of Iran***. (Vol. 2). Akademische Druck velagsanstalt.

78. Fraser, J. B. (1825). ***Narrative of a journey into Khorasān, in the years 1821 and 1822***. London: Longman.

79. Hans-Hermann Graf von Schweinitz. (1910). ***Orientalische Wanderungen: In Turkestan Und Im Nordöstlichen Persien***. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen).

80. Lockhart, L. (1960). ***Persian cities***. London: Luzac & co.

81. Moore, B. B. (1915). ***From Moscow to Persian Gulf***. (1st ed.). New York: G. P. Putnam’s sons.

82. Sauer, G. S. (1937). ***Meschhed eine stadt baut am vaterland Iran***. Leipzig: Ernst Staneck.

83. Skrine, C. P. (1962). ***World war in iran***. No Place: Constable.

84. Yate, A. C. (1887). ***England and Russia face to face in Asia***. Edinburgh and London: W. Blackwood and sons.

85. E.R., M.S., G.G. (1953). Plan of Mashhad. United States Operations Mission to Iran. Engineering and Construction Division. https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/2137 تاریخ دسترسی 2022/11/14

اسناد

۸۶. **ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران)**

۸۷. ۲۹۳/۱۳۲۳۲۴، ۳۱۰/۱۳۹۷۶، ۲۹۳/۲۸۱۵۹، ۲۹۳/۲۹۲۴۰، ۲۹۳/۲۹۳۵۹، ۲۹۳/۲۹۴۷۱، ۲۹۳/۲۹۵۸۱، ۲۹۳/۲۹۶۱۷، ۲۹۳/۲۹۹۸۸، ۹۹۹/۱/۶۸۷۰

۸۸. **ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)**

۱۷۵، ۱۸۷، ۶۲۱، ۱۸۷۰، ۴۵۴۲، ۴۵۴۳، ۴۵۵۹، ۵۱۷۵، ۶۱۵۳، ۷۹۱۵، ۱۱۱۸۳، ۱۱۱۸۴، ۱۲۰۰۱، ۱۲۲۹۱، ۱۳۲۰۷، ۱۹۲۲۱، ۲۴۳۸۶، ۲۴۴۶۱، ۲۴۴۶۴، ۲۴۴۸۷، ۲۴۸۳۹، ۲۴۸۴۱، ۲۶۰۲۸، ۲۶۰۳۷، ۲۶۱۱۳، ۲۶۱۱۷، ۲۹۸۴۹، ۲۶۱۷۱، ۲۶۸۶۶، ۲۶۸۶۷، ۲۷۴۷۱، ۳۱۰۴۶، ۳۱۱۷۶، ۳۴۲۰۰، ۱۰۰۱۲۲، ۱۰۰۲۰۳، ۱۰۰۲۳۵، ۱۰۱۴۶۵، ۱۰۱۹۴۰، ۱۰۴۱۳۰، ۱۰۵۰۰۰، ۱۰۶۴۸۹، ۱۱۱۸۸۴، ۱۱۸۱۳۰، ۱۳۸۰۸۳، ۱۳۸۲۷۵، ۱۵۰۲۹۵، ۱۵۶۲۶۸، ۲۲۶۵۹، ۲۳۰۱۶، ۴۰۱۹۹، ۶۳۱۱۸، ۶۳۱۳۱، ۶۳۳۳۸، ۶۳۵۴۲، ۶۴۸۱۵، ۶۵۰۳۲، ۶۵۳۸۰، ۶۵۴۰۱، ۶۵۷۱۱، ۶۵۷۳۰، ۶۵۷۶۹، ۶۵۹۴۴، ۶۵۹۷۵، ۶۶۵۷۵، ۶۶۶۴۹، ۶۶۶۵۸، ۶۶۶۵۹، ۶۶۹۲۹، ۶۷۰۹۷، ۶۷۱۲۱، ۶۷۱۵۴، ۶۷۱۶۲، ۶۷۳۹۱، ۶۸۵۳۳، ۷۹۴۸۴، ۷۹۴۹۱، ۷۹۵۰۱، ۸۰۱۴۴، ۸۰۴۰۳، ۸۰۴۰۷، ۸۰۴۱۱، ۸۸۰۹۹، ۹۰۲۵۸، ۹۵۵۸۶، ۹۵۸۱۹، ۹۵۸۵۶، ۹۵۸۷۴، ۹۵۸۷۶، ۹۶۰۷۴، ۹۶۸۴۴، ۹۷۸۲۴، ۹۹۵۴۸، مصاحبه ن۱۶، غ۲۹، ب۱۳

۸۹. **میراث فرهنگی مشهد (آرشیو ادارهٔ میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی مشهد)**

۲۹۱۸، ۱۳۳۶۷، ۱۳۸۷۴

۹۰. **کتابخانه مرکزي و مرکز اسناد دانشگاه تهران**

عکس ۹۹، ۴۶۸۱

۹۱. **مرکز اسناد کاخ گلستان**

۱۵-۳۰۴

نشریات

۹۲. **آزادی.** (۱۳۰۷). شماره ۴۱-۴۰.

۹۳. **آزادی.** (۱۳۰۸). ۲۱۴، (۷ اسفند ۱۳۰۸).

۹۴. **آزادی.** (۱۳۰۹). شماره ۹.

۹۵. **آزادی.** (۱۳۱۲). شماره ۸۱۰.

۹۶. **آزادی.** (۱۳۱۳). شماره ۸۵۸، ۸۳۴.

۹۷. ۱٦۸٦، ۱٦۷۸، ۱٦۷٦، ۱٦۷۰، ۱٦۵۸

۹۸. **آزادی.** (۱۳۱۸). شماره ۱٦۸٦، ۱٦۷۸، ۱٦۷٦، ۱٦۷۰، ۱٦۵۸.

۹۹. **آزادی.** (۱۳۱۹). شماره ۱۷۱۴، ۱۷۴۰، ۱۷۴۳، ۱۷۴۷، ۱۷۱۱.

۱۰۰. **خورشید.** (۱۳۲۵). شماره ۱٦.

۱۰۱. **شهامت.** (۱۳۱۴). شماره ۸، ۳-۱.

۱۰۲. **شهامت.** (۱۳۰۷). شماره ۱۳.

۱۰۳. **شهامت.** (۱۳۱۴). شماره ۱۴.

۱۰۴. **شهامت.** (۱۳۰۸). شماره ۱۷.

۱۰۵. **شهامت.** (۱۳۱۸). شماره ۱۸.

۱۰٦. **شهامت.** (۱۳۱۵). شماره ۸۵، ۸۱، ٦۸، ۲۳.

۱۰۷. **شهامت.** (۱۳۱۸). شماره ۱۱۰.

۱۰۸. **شهامت.** (۱۳۱۷). شماره ۱۲۳.

۱۰۹. **شهامت.** (۱۳۱٦). شماره ۱۷۰.

۱۱۰. **شهامت.** (۱۳۱۷). شماره ۱۷۳.

۱۱۱. **شهامت.** (۱۳۱٦). شماره ۲۴۷-۲۴٦، ۲۲٦، ۲۲۵، ۲۱۵، ۱۸۲

۱۱۲. **آفتاب شرق.** (۱۳۰۸). شماره ۲۷٦.

۱۱۳. **آفتاب شرق.** (۱۳۱۷). شماره ۱۷۳.

۱۱۴. **آفتاب شرق.** (۱۳۰۷). شماره ۲۰۹.

۱۱۵. **آفتاب شرق.** (۱۳۰۸). شماره ۲٦۷، ۲٦۵.

۱۱٦. **آفتاب شرق.** (۱۳۱۴). شماره ۲۹٦، ۲۹۰، ۲۸۸.

۱۱۷. **آفتاب شرق.** (۱۳۱۵). شماره ۵۲۰، ۴۵۷.

۱۱۸. **آفتاب شرق.** (۱۳۱٦). شماره ۸۳۲، ۷۷۱، ۷۹۲، ۷٦۷، ۷۱۵-۷۰۲.

۱۱۹. **آفتاب شرق.** (۱۳۱۷). شماره ۱۱۵۲، ۹۸۴، ۹۸۰، ۹۷٦، ۹۵۹، ۹۴۷، ۹۴۵، ۹۲۸-۹۲۷، ۹۱۴-۹۱۳.

۱۲۰. **آفتاب شرق.** (۱۳۱۸). شماره ۱۳۳۹، ۱۲۷۲، ۱۲۴۷-۱۲۸۰.

۱۲۱. **طوس.** (۱۳۱۴). شماره ۱٦۴، ۱۲۷، ۱۲۲، ۱۱۷، ۱۰۷، ۸۹، ۸۷.

۱۲۲. **طوس.** (۱۳۱۵). شماره ۱۹۴.

۱۲۳. **بهار.** (۱۳۰۸). شماره ٦۵۰، ٦۴۱.

۱۲۴. **بهار.** (۱۳۰۹). شماره۷۵۷، ۷۷۱، ۷۷۴، ۷۱۵.

۱۲۵. **بهار.** (۱۳۱۳). شماره ۱۸۷۲، ۱۸۵۰، ۱۸۰۱، ۱٦۵۴.

۱۲٦. **بلد امین.** (۱۳۲۹). شماره ۱۲.

۱۲۷. **آشفته.** (۱۳۰۸). شماره ۱۲.